

אידיאולוגיה ומדיניות בציונות הדתית*

הגות הציונית של הרב ריינס ומדיניות ה"מזרחי" בהנהגתו

אחת השאלות החשובות במחקר החברתי והפוליטי היא שאלת היחס שבין אידיאולוגיה למדיניות. לביחורה של שאלה זו עשויים לסייע מחקרים על אישים שעיסוקם בהגות עיונית ובמדיניות מעשית גם יחד. כזה היה הרב ריינס, מייסד ה"מזרחי". להלן נדון ביחס שבין מישנתו הציונית-דתית לבין העמדות המדיניות שנקט כמנהיגה של תנועת ה"מזרחי".

הרב יצחק יעקב ריינס (1839–1915) שימש ברבנות בכמה מערי רוסיה, אולם שמו נקשר במיוחד בעיר לידא. בעיר זו, שבה כיהן תקופה ממושכת כרב, חיבר הרב ריינס רבים מספריו ויסד את "ישיבת לידא" הנודעת, שהיתה אחד ממוסדות החינוך הראשונים שמיזגו לימודי קודש עם לימודי חול. בלידה הקים הרב ריינס את תנועת ה"מזרחי" בשנת 1902, ובה היה מרכז התנועה בשנותיה הראשונות.

הרב ריינס הוא אחד ההוגים המקוריים החשובים ביותר של הציונות הדתית, ומישנתו היא ניסיון ראשון של הוגה דתי להתמודד עם תופעת הציונות המדינית על בסיס של גישה חיובית¹; למרות זאת ניתנה עד כה תשומת-לב מועטה בלבד להגותו של הרב ריינס, ולא נעשה ניסיון לחקור את שאלת היחס שבין מישנתו העיונית לבין פעילותו המדינית כמנהיגה של תנועת ה"מזרחי".²

- * תודתי נתונה לקרן הזיכרון לתרבות יהודית, שעזרה במימון עבודה זו.
- 1. ספריו החשובים של הרב ריינס בתחום ההגות הציונית הם: שערי אירה ושמחה, וילנה תרנ"ט; אור חדש על ציון, וילנה תרס"ב; שני המאורות, פיעטרקוב תרע"ב. על השקפות הרב ריינס בסוגיות הלאום והדת ניתן ללמוד גם מספרו הפירוש שלה: מהם יש לציון בעיקר את: נאד של דמעות, ירושלים תרפ"ו; אורה ושמחה, וילנה תרנ"א; ספר הערכים, ירושלים תרפ"ו; שער אורה, וילנה תרמ"ז.
- 2. תיאור תולדות חייו של הרב ריינס מצוי בחוברת של הרב יהודה ליב פישמן (מימון), זכור זאת ליעקב: תולדות הרב י.י. ריינס, ירושלים תרצ"ב. בחקר פעילותו החינוכית של הרב ריינס עוסקים מאמריו של יוסף שלמון "ראשית הרפורמה בישיבות מזרח אירופה", מולד, ד', תשל"א–תשל"ב, עמ' 161–172, וכן Yosef Salmon, "The Yeshiva of Lida: A Unique Institution of Higher Learning", *Yivo Annual of*

מיעוט ההתייחסות לרב ריינס בהיסטוריוגרפיה הציונית ניתן להסבירו במידה רבה כשיטת הכתיבה שלו. הוא הירבה מאוד לכתוב, וספריו, שרק בחלקם יצאו לאור, כתובים בסגנון דרשני מובהק ועמוסים באריכות דברים יתירה, בחזרות רבות וכדילוגים מעניין לעניין – ואלה מקשים מאוד על העיון בהם. זו אחת הסיבות העיקריות לכך שמישנת הרב ריינס, שיש בה יחוד ומקוריות, נשארה במידה רבה כאבן שאין לה הופכין, וכמעט שאינה מוכרת אף בציבור הציוני-דתי. בעניין זה השפיעה גם העובדה שהתנועה הציונית-דתית סתה במידה ניכרת ביותר מכיוון המחשבה והפעולה המדינית שיצגו הרב ריינס ותנועת ה"מזרחי" בראשותו. מכאן גם ניתן להבין את הקושי שבפניו עומדים כיום היסטוריונים של הציונות בכואם להבין ולהסביר את מדיניות ה"מזרחי" בשאלות שונות שעמדו על הפרק בתקופת הבראשית של התנועה הציונית, שהכולטת שבהן היא שאלת אוגנדה.

עמדת ה"מזרחי" כפרשת אוגנדה אומנם עוררה תמיהה רבה גם בקרב חוגים שהיו מעורבים בעצמם כפרשה, ואשר התקשו להבין את תמיכתה של מפלגה דתית בהצעה למימוש מטרות הציונות מחוץ לארץ-ישראל. אך כפי שיובהר להלן, מדיניות ה"מזרחי" בשאלת אוגנדה, כמו גם בשאלות אחרות שהיו שנויות במחלוקת באותה תקופה, ניתן להסבירה לאור תפיסות עקרוניות שבאו לידי ביטוי בהגותו של מייסד התנועה, הרב ריינס. ביחוד קשורה מדיניות ה"מזרחי", בראשיתו, למויגה שבין השקפת-העולם הדתית לבין אסכולת הציונות המדינית ההרצליאנית, ומויגה זו היא המאפיין המובהק של מישנת ריינס. מויגה זו שבין ציונות דתית ומדינית מייחדת את הרב ריינס ומבדילה אותו מהוגי-דעות ציונים-דתיים שקדמוהו, כרבנים "מבשרי ציון", אלקלעי וקלישר, כמו גם מהרב קוק ומרבית ההוגים המאוחרים יותר של הציונות הדתית.

יהדות וציונות – הרקע ההיסטורי למישנת הרב ריינס
מחשבתו ופעילותו המעשית של הרב ריינס עומדים בסימן שני המשברים שפקדו את יהדות אירופה במחצית השניה של המאה ה-19. האחד – מצוקתם הגוברת של יהודי מזרח-אירופה כתוצאה מן הפרעות והגזרות הקשות שהוטלו עליהם, ותחושת אי-הנחת שהתפשטה בקרב יהדות זו לנוכח הגל המחודש של שנאת ישראל בארצות גרמניה ואוסטריה. המשבר השני נעוץ

Jewish Social Science, XV, 1974. (להלן: שלמון, ישיבת ליודא). ספר המסכם את השקפות הרב ריינס, ללא בירור הבעיות העיקריות שבהן דן מאמרנו, הוא: Joseph Wanefsky, *Rabbi Isaac Jacob Reines: His Life and Thought*, New York 1970.

בתהליכי ההתבוללות ובגילויי החילון, שבתחילה נחשפו להם בעיקר יהודי ארצות המערב בהשפעת האמנציפציה, אולם בהדרגה גברה השפעת תהליכים אלה גם על היהדות המזרח-אירופית. הרב ריינס היה עד לגילויים אלה של משבר פסי ורוחני חמור, שאיים על גורל היהודים והיהדות גם יחד, והוא הגיע למסקנה שתנועת הציונות המדינית בהנהגתו של הרצל ועל פי האסכולה שלו, היא הפתרון למשברים, התובעים פעולה מיידית של הצלה בשל החומרה הרבה הטמונה בהם.

תגובת הרב ריינס למשבר הראשון משקפת את הרושם הקשה ביותר שעשו עליו רדיפות היהודים ברוסיה וגילויי האנטישמיות במרכז-אירופה. מאורעות אלה, שניתן להם ביטוי חוזר ונשנה בכתביו, גרמו לכך שהתופעות של שנאת ישראל וסבל היהודים בגלות מהוות גורם מרכזי במישנתו וממששות נקודת-מוצא עיקרית לרבות ממסקנותיו בסוגיית היהדות והציונות. "כי לא עבר יום מימי הגלות שבו לא נשפך דם ישראל, ואין אף שעל אחד בכדור-הארץ ככל מקום מדרך כף רגלי היהודים, שלא התדשנו מדמי ישראל."³ הגלות משולה ל"לילה נורא שכל רוחות סוערות נשבו בו להטביע את אוניית ישראל הזלה ולהופכה משורשה."⁴ על הסבל עקב הרדיפות והתלאות נוסף הצער והכאב על אוכזן הארץ וחורבן המקדש וביטול העצמאות המדינית. רגשי הכאב והעלבון מחריפים לנוכח ההתעוררות הלאומית של עמים אחרים, בעוד עם ישראל מוסיף להתענות ולסבול השפלה בגלותו: "בעוד שאומות שפלות וממשלות קטנות, שכמעט אבד זיכרוןן מן הארץ, בכל-זאת התעוררו לתחיה ושבו אל לאומיותם וממשלתם, ונשאו ראש, ושמש הממשלה זורחת עליהם בעצם תוקפה וזוהרה – רק עלינו תחשיך עוד השמש בעריפיה."⁵

הגלות וסבלותיה משמשים נושא רווח בספרותה של היהדות המסורתית. אולם הרב ריינס שייך לאותם יהודים בני הדור שלאחר האמנציפציה, שנאמנותם למסורת אינה מונעת בעדם לנקוט גישה אקטיבית בשאלות הנוגעות לגורלו ומעמדו של העם היהודי. תחושת סבל הגלות, המחריפה על-ידי האכזבה מן האמנציפציה וגילויי ההתעוררות של עמים אחרים, מביאה על כן את הרב ריינס למסקנה שיש לעשות הכל כדי להמציא פתרון רדיקלי לבעיית המצוקה היהודית בגלות. מכאן תמיכת הרב ריינס בתנועה הציונית שהציגה פתרון כזה, ומכאן אחד הגורמים העיקריים להזדהותו עם

3. אור חדש על ציון, עמ' 124.

4. נאד של דמעות, עמ' 10.

5. שם, עמ' 14.

האסכולה של הציונות המדינית ההרצליאנית. שכן לאסכולה זו ולרב ריינס משותפת היתה תפיסת המצוקה היהודית ושנאת היהודים כגורם המניע העיקרי לציונות, על המסקנות הנובעות מכך לגבי הגדרת אופיה ומטרותיה של הפעילות הציונית.

הרב ריינס ו"מבשרי ציון"

בנקודה זו ראוי לעמוד על ההבדל בגישה ובסיטואציה שבין הרב ריינס לבין ההוגים הדתיים-ציוניים שקדמוהו, הרבנים קלישר ואלקלעי.⁶ רבנים "מבשרי ציון" אלה פעלו בתקופת רגיעה במצבם של יהודי אירופה והושפעו מן האמנציפציה ומרעיונות הקידמה והחירות שנפוצו באותה תקופה, ולפיכך הבסיס להגותם והמניע לפעולתם לא היו מצוקת הגלות ושנאת הגויים לישראל. היפוכו של דבר – דווקא הפצת רעיונות הליברליזם והלאומיות, והשיפור שחל במצבם של יהודי אירופה וכיחס העמים אליהם, הם שעוררו את התקווה שהנהה הוכשרו התנאים לגאולת עם ישראל ולתחייתו הלאומית בארצו. לגבי נאמני המסורת הדתית שבין "מבשרי ציון" היוו איפוא מאורעות אלה סימנים ואותות של "אתחלתא דגאולה", המבשרים שהגיעה העת לפעול למען שיבת היהודים לארצם, ולהחיש בדרך זו את מימושו של החזון המשיחי.

הרב ריינס, שבניגוד לקודמיו היה עד לאכזבה מן האמנציפציה ולהתחדדות השנאה ליהודים – לגביו לא כוחה המושך של ארץ-ישראל וחזון הגאולה המסורתי היו הבסיס והמניע לפעילותו הציונית, אלא כוחה הדוחף של האנטישמיות ומצוקת הגלות. אכן, ערכים כקדושת ארץ-ישראל ומצוות ישובה, זיקת היהודים לארצם ותקוות הגאולה – כל אלה מילאו תפקיד חשוב גם בהשקפת-עולמו. אלא שבכך לא נבדל עקרונית לא מן הרבנים "מבשרי ציון" ולא מכל אותם יהודים נאמני המסורת שלא הצטרפו כלל לציונות. עיקרו של ההבדל שבין הרב ריינס ל"מבשרי ציון" הוא בכך שהמניע העיקרי לפעילותו הציונית נתפס על-ידיו כמונחים של "הציונות המדינית", דהיינו: השגת "מקלט בטוח" מפני פורענויות הגלות עבור היהודים בארץ-ישראל. תפיסת הציונות של הרב ריינס וההבדל שבינו לבין "מבשרי ציון" הדתיים משקפים גם את העובדה שבניגוד לרבנים אלקלעי וקלישר, הצטרף הרב ריינס לתנועה שהוא עצמו לא נמנה עם יוזמיה ומנהיגיה, ולא היה מסוגל

6. על הרבנים קלישר ואלקלעי, ראה מאמריו של יעקב כץ בקובץ: לאומיות יהודית – מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט.

להטביע עליה את חותם השקפותיו בענייני דת ואמונה. בניגוד לקודמיו עמד הרב ריינס לפני מציאות של תנועה שנוסדה בידי אנשים הרחוקים מן הדת והמסורת היהודית, ועליו היה מוטל התפקיד הקשה לשמש מליץ־יושר על תנועה זו כלפי חוגי היהדות החרדית.

מגמתו של הרב ריינס היא להפריך את הטענות של החוגים החרדיים המתנגדים לציונות, בדבר הסכנות הנשקפות לדת מתנועה זו. הוא מבקש לשכנע את הציבור היהודי המסורתי שהשתתפות החילונים בתנועה הציונית יש בה מן החיוב, ואין בה שלילה או סכנה מבחינה דתית. לשם כך הוא מדגיש שמטרותיה המוגדרות של התנועה הציונית הן בתחום החומרי, בהיותה מכוונת להצלה פיסית של יהודים מרדיפות ופרעות ומתנאי המצוקה והשיעבוד של הגלות. לפיכך אין לחשוש שהשתתפות החילונים בתנועה זו תביא לתוצאות שליליות מבחינה רוחנית. הדגשת הצד החומרי שבציונות מכוונת גם כנגד אלה מן החרדים החוששים מפני הפגיעה באמונת הגאולה המשיחית. העובדה שהתנועה הציונית מונהגת בידי חילונים הקשתה על קבלת הטענה שהפעילות הציונית היא כבחינת "הכשרת הקרקע" לגאולה, טענה שהשמיעו בזמנו הרבנים אלקלעי וקלישר: שלא כרב ריינס היו הם פטורים מן הצורך ליישב את הסתירה שבין ההנהגה החילונית של התנועה, לבין היומרה הדתית להוות "אתחלתא דגאולה" או הכשרה לקראתה. היה כאן איפוא מקום לחשש שהציונות אינה אלא ניסיון להמציא תחליף חילוני לאמונת הגאולה המסורתית, על־ידי המרתה בגאולה ארצית־מדינית המשור־לת כל זיקה וקשר לדת היהודית.

גישתו של הרב ריינס לא היתה בעלת אופי טקטי בלבד. כבזאן להשיב על טיעוני המתנגדים לציונות ביקש הרב ריינס לפתור את הדילמה שבפניה עמד הוא עצמו: כיצד ליישב את היותו יהודי מאמין, הדבק במושג המסורתי של גאולה בידי שמיים, עם תמיכתו בתנועה שמנהיגיה החילוניים מבקשים, לכאורה, לעשותה אמצעי ל"גאולה מסוג אחר", שתבוא בידי אדם ותתממש במישור הארצי, ותדחק מפניה את חזון הגאולה הרוחנית־הניסית. אומנם גם הרבנים אלקלעי וקלישר נאלצו להתמודד עם הטענות שגישתם אינה עולה בקנה אחד עם תפיסת הגאולה המקובלת ביהדות המסורתית. אולם הם עשו זאת בהסתמכם על פסוקים, מאמרות ומדרשים שמהם משתמע סיוע לדיעה שהגאולה תתממש בצורה הדרגתית, ובתחילתה תבוא "בדרך טבעית". הרבנים אלקלעי וקלישר, הם עצמם היו מבשריו הראשונים של הרעיון הציוני ועובדה זו סייעה להם להציג את הפעילות למען ישובה של ארץ־ישראל כמכוונת לסלול את הדרך לביאת הגאולה השלימה, על־פי מובנו המסורתי המקובל של מושג זה. הרב ריינס, בהשפעת הסיטואציה שבה היה

שרוני, העדיף להתמודד עם הבעיה עלידי שלילת כל קשר בין הציונות לבין רעיון הגאולה המשיחית. ביטוי מובהק לכך נמצא בקביעתו כי "מנהיגי הציונות באו לבשר ישועה פשוטה, שאינה מכוונת לגאולה הכללית ואין בה שמץ מן הרוחניות, וכל כולה הינה חומרית ומדינית בלבד".⁷ כנגד החשש שהציונות באה להמציא תחליף חילוני לרעיון הגאולה המסורתית, מביא הרב ריינס את עדותם של מנהיגי הציונות עצמם, כי "רבים מהם צועקים ככרוכיה על עירוב הפרשיות האלה, ואומרים שמעולם לא עלה המחשבה הזאת מגאולה על לבם, וכל כוונתם היא רק להיטיב את מצב ישראל ולהרים קרנו בכבוד [...] ושיידע ישראל כי יש לו מקום בטוח."⁸

כבואו להשיב על החשש מפני "עירוב הפרשיות" בין ציונות וגאולה מסתייע הרב ריינס בהבדל שבין מטרות הציונות לבין חזון הגאולה המשיחית שבמסורת היהודית: "מסורת בידנו שהגאולה העתידה תהיה גאולה כללית לכלל ישראל [...] וכל העמים יתאחדו בדיעותיהם לקרוא בשם ה' אחד [...] והנה העובדה היא כי "על עניינים כאלה אינם מקוויים גם מחוללי התנועה הזאת [הציונות], כי גם אם ההצלחה תעמוד לימנם, אז יהיה מקום [בארץ ישראל] רק בעד חלק גדול מן האומה, ויהיה תחת חסות שלטון המדינה, בהסכם כל הממשלות, ומה רחוק מצב כזה מהמצב המקווה מהגאולה העתידה, ומה דמות תערכו לרעיון כזה עם רעיון הגאולה." המסקנה היא כי מכיוון ש"הרעיון הזה [הציוני] אינו נושא עליו שום אות ותו מרעיון הגאולה, ואין לו שום דבר המתייחס לעניינה, והוא רק השתדלות בעד הטבת המצב החומרי של האומה ובעד הרמת קרנה בכבוד – הלא לעוון גדול ייחשב לכל מי שינוע להניא אותם מדעתם, ולהניח להם מכשולים."⁹

בהציגו את הציונות כתנועה שכל כוונתה הצלת יהודים מרדיפות ומצוקה, ביקש איפוא הרב ריינס להפריך את החששות מפני פגיעה שהיא עלולה כביכול לפגוע בדת, ויחד עם זאת להצביע על החיוב הרב שבה – בהיותה פתרון ריאלי יחיד למצבם הבלתי־נסבל של היהודים בתנאי הגלות. תפיסה זו של הציונות איפשרה לרב ריינס גם להשיב על שאלה שהיתה עלולה להתעורר עקב הצגת הרעיון הציוני כנובע ממניעים דתיים כגון הרצון לקיים את מצוות ישוב הארץ או החשת הגאולה. והשאלה היא – מפני מה דווקא אנשים שאינם מקפידים בקיום מצוות נזדרזו ביותר לקיים את מצוות ישובה של ארץ־ישראל? מלבד העובדה שקושיה כזאת עלולה לערער את אמינותם

7. אור חדש על ציון, עמ' 276.

8. שערי אירה ושמחה, עמ' 24.

9. שם, עמ' 25.

של הנימוקים לטובת הציונות, היא עשויה גם להביא למחשבה שלא זו בלבד שאין כאן פעולה לשם מצווה, אלא שיש כאן פעולה לשם עבירה: ומתנגדי הציונות אכן טענו כי הכוונה היא להוליך שולל את החרדים על-ידי משיכתם לתנועה, שבהתעטפה באיצטלה של קדושה היא זוממת להדיחם מדרך התורה והמצווה.

היחס לחילונים במישנת הרב ריינס

ההדגשה שהציונות היא "תולדת הפרעות" יש בה כדי לספק גם הסבר רציונלי לשאלה מה טעם ראו יהודים הרחוקים מן הדת ומצוותיה ליוזם את המפעל הציוני או להיספח אליו. שכן גם יהודים כאלה חשים, מדרך הטבע, רגשי אחווה ושותפות-גורל כלפי אחיהם, ומבקשים לסייע בידם להיחלץ ממצוקה ורדיפות. בכך אין אוימנם כדי לפוטרים מן החובה לקיים את מצוות הדת במלואן, אולם בפעילות זו למען הצלת יהודים והשגת "מקלט בטוח" עבורם יש כדי להמציא צד של זכות לאלה שהתרחקו מן הדת.

תפיסה זו של מניעי הפעילות הציונית שימשה איפוא לרב ריינס להצדקת השותפות עם חילונים במסגרתה של התנועה הציונית. בנוסף לטיעונים בדבר הסכנות הנשקפות לזת מן הציונות גם טענו מתנגדי התנועה החרדיים כי קיים איסור על עצם השותפות עם יהודים שאינם מקיימי מצוות במסגרת ארגונית אחת. בתשובה על כך מבחין הרב ריינס בין שותפות שהיא מטרה לעצמה, שעליה יתכן להחיל את האיסור על "התחברות לרשעים",¹⁰ לבין שותפות לקידום אינטרסים משותפים, שעליה לא חל איסור כזה. חיזוק לדעתו מוצא הרב ריינס בדוגמאות של שיתוף-פעולה בין דתיים וחילוניים בעסקי מסחר: "לא שמענו מעולם על איזה חשש איסור להשתתף עם החופשים בדת באיזה דבר מיסתור." על אחת כמה וכמה אמורים הדברים לגבי השותפות עם חילוניים בעניינים ציבוריים המכוונים לתועלת הכלל. ואומנם, טען, עובדה היא כי גם "בערים הגדולות, ששם יד החופשים בדיעות על העליונה, ובכל המוסדות הציבוריים לוקחים הם חלק בראש, ובכ"ז גם האדוקים הקיצוניים אינם נמנעים מלהשתתף איתם."¹¹ לפיכך השותפות עם חילונים במסגרתה של התנועה הציונית, בהיותה מכוונת להצלת יהודים ולשיפור מצבם, אין בה שמץ של פסול, ואדרבא, יש בה הרבה מן החיוב. מכאן נקודה נוספת של קישור בין השקפת הרב ריינס בדבר "צרת היהודים" ככוח המניע העיקרי

10. הרב ריינס מדגיש אימנם שאין להבין מדבריי כאילו הוא מצדיק את כינויים של הציונים החילוניים כ"רשעים". (איר חדש על ציון, עמ' 223).

11. שם.

של הציונות, לבין הסיטואציה שבפניה עמד, של תנועה ציונית המונהגת בידי חילונים.

עם זאת, החיוב שבהשתתפות החילונים בתנועה הציונית אינו מתמצה, לדעת הרב ריינס, בתרומה שיש בכך להצלת יהודים מן הגלות ולישובם בארץ־ישראל. לדעתו יש לברך על תופעה זו גם משום החיוב המרובה שבה מבחינה רוחנית־דתית. פעילותם הציונית של יהודים שרחקו מאורח־חיים של תורה ומצוות, ומהם שהגיעו אל סף ההתבוללות, לא זו בלבד שאין בה סכנה לדת, אלא היא עשויה להרים את קרנה ולחזק את מעמדה. בנקודה זו משקפת תפיסת הציונות של הרב ריינס את תגובתו על המשבר הרוחני של היהדות בתקופתו, שמצא את ביטויו בתופעות ההשכלה, התיקונים בדת, פריקת עול המצוות וההתבוללות, ואף הצטרפות לתנועות מהפכניות ברוסיה. לדעת הרב ריינס הציונות היא הגורם שבכוחו לעמוד בפרץ ולבלום אותן מגמת מסוכנת והרסנית, המאיימות על עצם קיומה של היהדות.

בעובדה שהפרעות וגילויי האנטישמיות הביאו רבים שרחקו מאוד מן היהדות להתקרב מחדש אל צור מחצבתם ולפעול למען עמם וארצם – בעובדה זו ראה הרב ריינס אות לכך שהציונות יש בה משום גילוי של "חזרה בתשובה". סיוע לכך הוא מוצא בהשתתפותם של מתבוללים לשעבר בהנהגת התנועה הציונית. תופעה זו, שנדרשה לגנאי על־ידי מתנגדי הציונות החרדים, הרב ריינס דרשה לשבח, שכן הדבר מעיד על קיומה של "נקודת היהדות" גם בקרב אלה שרחקו ביותר מעמם ודתם. נקודה זו, שהיתה מוסתרת עמוק בלב, התפרצה ככל עוזה והתלקחה ל"מדורת אש שלהבת יה", כאשר הפרעות "נגעו בה" ועוררוה לצאת ממחבואה "ולפעול גדולות ונצורות".¹² הרב ריינס אימנם עומד על כך שהפעילות הציונית כשלעצמה אין משמעה "חזרה בתשובה" כמויבנו המלא של מושג זה: שכן היהדות תובעת קיום התורה כולה, ורבים מן הציונים אינם מקפידים במצוות, פרט לאלה הקשורות במובהק ללאומיות היהודית ולישוב ארץ־ישראל. ואולם, השתתפות החילונים בתנועה הציונית מלמדת שגם בהם מצוי "הכוח המושך" לתורת ישראל, ועל כן יש תקווה שכוח זה יפעל עליהם להתחירם לקיום המצוות במלואן.¹³ הציונות מסמנת, לפי דיעה זו, תחילתו של תהליך חזרה בתשובה, שראשיתו "שיבה אל העם" והמשכו שיבה אל הדת. השפעתה החיובית של הציונות במישור זה קשורה גם בעצם השותפות של דתים וחילונים במסגרתה. שכן שותפות זו מסמנת את אחדות העם וקירוב הלבבות

12. שערי אורה ישמחה, עמ' 20–21.

13. ספר הערכים, עמ' 279.

בין הפלגים השונים בתוכו, ובכוחה להחזיר למוטב את אלה שסטו מדרך התורה והמצוות. בקשר לכך מביא הרב ריינס את המדרש בעניין ארבעת המינים, שעליפיו גם הללו מִישראל שאין בהם תורה ומעשים טובים "ויקשרו לאגודה אחת עם השאר, והם מכפרים אלי על אלו והקב"ה מתעלה [...] היוצא מפורש מדבריהם אלה, כי ישנה ברכה רבה בהשתתפות כל בני המפלגות השונות – החרדים והחופשיים – בבניין בית יעקב."¹⁴ כאמצעות הקביעה שהציונות, לצד היותה "תולדה של הפרעות", הינה כיטוי של חזרה לעם ולדת, מבקש הרב ריינס להשיב מכיוון נוסף על הבעיה הכרוכה בתפקיד הדומיננטי שממלאים החילונים בהקמתה והנהגתה של התנועה הציונית. ויהיה של הציונות עם תהליך הדרגתי של "חזרה בתשובה", שמקורו הראשוני הוא האכזבה מן האמנציפציה וההתבוללות, מאפשר לרב ריינס לענות על הקושי המונח בעובדה שדווקא החילונים הם שהיו הראשונים להיחלץ לפעולה למען עמם וארצם, בעוד החרדים, הרגילים למצוות, נשארו לעמוד מן הצד.

ההתעוררות הציונית מקורה אומנם ב"רעמים והפרעות" שהביאו לנטישת מגמת ההתבוללות, בהוכיחם כי "כל התחבולות הטבעיות שבעולם לא תועלנה להיטיב את מצב ישראל בעמים, ולזאת נתעוררו לחפש מקום מקלט בטוח בארץ אבותינו."¹⁵ ואולם מסקנה זו הייתה בגדר חידוש עבור "החופשיים" בלבד, שהם אשר ראו בפרעות "חדשות אשר לא שיערו", שהכזיבו את "תקוותיהם להיות ככל העמים אשר מסביבם". לעומת זאת, לא היה במאורעות אלה משום חידוש או הפתעה לגבי הנאמנים לדת. הללו לא חשבו מעולם להתקרב לעמים ולהיטמע בתוכם, ולא סברו שהדבר הוא בגדר האפשרות, אלא הוסיפו לשמור בקנאות על תורתם ויחודם הלאומי. תקוות הגאולה והאמונה בקיומו הנצחי של העם גם השפיעו על שומרי התורה שלא להתרגש ביותר מן ההתפרצות המחודשת של שנאת ישראל. לפיכך לא נגרם להם אותו זעזוע שהיה מנת חלקם של החילונים ואשר הניעם להעתיק את תקוותיהם וציפיותיהם מן ההשכלה וההתבוללות אל רעיונות הלאומיות ושיבת-ציון. אין איפוא תימה בכך שדווקא "החופשיים" הם שהיו הראשונים "להתגעש ולהתרגש" לנוכח האירועים שטפחו על פניהם ועוררום להתנער מן הסיסמאות הכוזבות שנהו אחריהם: "ועל כן באה בקרבם רוח חדשה, רוח גאון לאומי, והיו מהפועלים הראשונים לטובת ארץ הקודש."¹⁶

14. אור חדש על ציון, עמ' 257.

15. שם, עמ' 225. ראה גם שערי אורה ושמחה, עמ' 20–21.

16. אור חדש על ציון, עמ' 226.

הסבר נוסף שמעלה הרב ריינס לתפקידם הדומיננטי של החילונים בפעילות הציונית הוא שהציונות, בהיותה "תנועה של חזרה בתשובה", השפיעה בתחילה דווקא על החוגים הזקוקים ביותר לתשובה, אלה שהתרחקו מאורח-חיים של תורה ומצוות.¹⁷ הרב ריינס מדגיש שדווקא משום שהרעיון הציוני הינו בגדר "שיבה אל היהדות" לגבי החילונים, על כן הם משתדלים בו יותר מן החרדים, שיהדותם היא עבורם בבחינת דבר טבעי, שהם מורגלים אליו: "מצד שיכתם מן החופשיות [...] מתגברת בהם [בחילונים] התשוקה לעשות ולפעול למען הצלת אחיהם ולמען מצוות ישוב הארץ, עוד יותר מן החרדים, המכירים מכבר בערכם של עניינים אלה."¹⁸

כאן עולה נימוק נוסף להסברת השתדלותם היתרה של החילונים בעניין הציונות. לגביהם היסודות של אהבת העם והארץ הכלולים ברעיון זה הם הביטוי העיקרי, או אף הבלעדי, של זיקתם ליהדות:

וידוע שבמידה שחסר כוח אחד באדם – בה במידה גדול כוחם יפעולתם של יתר החושים. וכך, היהודי החרד, פעולת כל חושי היהדות היא אצלו במידה שווה. אולם באלה שכל יהדותם הצטמצמה רק בנקודה זו של אהבת העם והארץ – פועלת הנקודה הזו עליהם ביתר שאת.¹⁹

מכאן שהשתתפות החילונים בתנועה הציונית, ואף התפקיד המרכזי שהם ממלאים בה, אין בהם כדי ללמד על מציאותו של פגם מוסרי-דתי בציונות. אדרבא, הדבר מעיד על מעלתו של הרעיון הציוני, שבכוחו להשפיע גם על הללו שאינם מקפידים בשאר מצוות, אולם הם מסוגלים לחוש בקדושת עיקרי היהדות המקופלים ברעיון זה. שכתה של הציונות שהיא "מושכת אליה גם את החופשים", כי "קרניים מידה להגיה גם עליהם אור."²⁰

המאור שבציונות יש בכוחו להחזיר את מי שהצטרפו לתנועה אל האמונה הדתית ולקומוץ המלא של מצוות התורה. העובדה שהציונים החילוניים טרם הגיעו לכך מוסברת על-ידי הרב ריינס בטבעו של הרגש הלאומי, הנוטה להתעורר ביתר קלות מאשר רגש האמונה, המתפתח רק בהדרגה.²¹ הסבר נוסף הוא שהרגשות של אהבת העם והארץ הינם לב היהדות, וכשם שהלב

17. שם, עמ' 233.

18. שם, עמ' 257.

19. ספר הערכים, עמ' 228.

20. אור חדש על ציון, עמ' 255.

21. ספר הערכים, עמ' 300.

מתעורר ראשונה לחיים לפני יתר האיברים, כן הדבר גם לגבי אהבת העם והארץ, שהם עיקריה של הציונות.²²

מדברי הרב ריינס עולה שלצד תפקידה של הציונות בהמצאת "מקלט בטוח" ליהודים מפני הרדיפות והסבל שבגלות, נודע לתנועה גם ערך מוסרי-דתי ממדרגה ראשונה, בשל התרומה שלה לאחדות הלאומית, לקיום מצוות ישוב הארץ, ולהשבת יהודים מנתיב ההתכוללות אל עמם ותורתם. בכך אין משום סתירה להצגת הציונות על-ידי הרב ריינס כ"תנועה חומרית" בלבד, שאין לה נגיעה לענייני רוח ודת. כוונתי בדברים אלה אינה לשלול מן הציונות את ערכה מנקודת-השקפה דתית, אלא להדגיש שמטרותיה המוגדרות של תנועה זו מצויות במישור הארצי-החומרי המובהק. עיסוקה של הציונות הוא בפעילות מדינית וכלכלית, המכוונת למען העלאתם של יהודים נרדפים מן הגלות לארץ-ישראל וישובם בה, תוך השגת אישור רשמי מטעם השלטונות לכינונה של הארץ כ"מקום מקלט בטוח" ליהודים מפני הפרעות והגזירות שהן מנת חלקם בארצות הגלות.

כפי שראינו, מטרותיה המוגדרות של הציונות, אליבא דריינס, הן בתחום "החומרי", אף שנודע לה גם ערך רוחני בשל השפעתה בכיוון של התעוררות לאומית ודתית. התעוררות זו הינה פועל-יוצא של הציונות, שהוא חיובי ביותר מנקודת-השקפה דתית. לעומת זאת אין לציונות מטרות אופרטיביות ותוכניות פעולה במישור הרוחני, שכן אין היא תנועה המכוונת להמציא לעם "גאולה רוחנית"; מטרתה היא לשפר את מצבו ולשחררו מתנאי הלחץ והשיעבוד של הגלות. לפיכך אין הציונות עלולה להתנגש עם הדת ולפגוע במעמדה אלא אדרבא, היא עשויה לסייע כיד הדת ולהרים את קרנה. הרב ריינס אומנם עמד על כך שבין הציונים יש כאלה שאינם שותפים להשקפתו בדבר טיבה של הציונות, וכיניהם המצהירים בגלוי על כוונתם להפוך תנועה זו למנוף ל"התחדשות תרבותית" ול"שינוי ערכים" בתחומה של היהדות. תופעה זו גם שימשה בידי מתנגדי הציונות החרדים, כפי שראינו, כעדות לסכנה החמורה הנשקפת לדת מן הציונות. חשש זה מפני פגיעה בדת בשל פעילות רוחנית-תרבותית מטעם התנועה הציונית, היה אחד הגורמים העיקריים שהניעו את הרב ריינס להציג את הציונות כ"תנועה חומרית מובהקת", שדבר אין לה עם ענייני רוח ודת, וכך לסלק את הסתירה שבין הציונות לבין אמונת הגאולה המסורתית. באופן זה ביקש הרב ריינס לדחות כל מגמה לערב את הציונות בפעילות העלולה לפגוע בדת, על-ידי הצגתה כסטייה מתחומן המוגדר של מטרות הציונות.

22. שם, עמ' 228.

גישת הרב ריינס ל"שאלת הקולטורה" ויחסו ל"ציונות הרוחנית" שאלת המעורבות הציונית בענייני חינוך ותרבות נעשתה נושא לפולמוס חריף בשורות התנועה הציונית למן ראשיתה, והיא שהיוותה את הגורם הישיר ליסוד תנועת ה"מזרחי" בידי הרב ריינס בשנת 1902.²³ הנושא הועלה בקונגרסים הציוניים הראשונים על-ידי חסידי "הציונות הרוחנית", שהציגו את טיפוחה של "תרבות יהודית לאומית" כמשימה ראשונה במעלה של הציונות, ותבעו להטיל על תנועה זו לעסוק בפעילות חינוכית ותרבותית בקנה-מידה רחב. תביעה זו, שנתקלה בהתנגדות נמרצת מצד החוגים הדתיים בהסתדרות הציונית, הביאה להקמת ה"מזרחי", כהתארגנות ששמה לה למטרה עיקרית את המאבק כנגד תוכניותיהם של חסידי "העבודה התרבותית" או "הקולטורה".

בכתבי הרב ריינס ניתן ביטוי מפורש לקשר שבין תפיסת הציונות שלו לבין עמדתו ב"שאלת הקולטורה". עמדה זו התבססה על ההנחה שעניינה המרכזי של הציונות הוא "חיפוש מקום מקלט לבני ישראל בארץ הקדושה לכל הנרדפים בגלות."²⁴ לדעתו, עבודת-התרבות אין בה כדי לתרום למימוש מטרה זו של הציונות, והיא אף עלולה לגרום לערעורו והריסתו של המפעל הציוני. להנמקת עמדתו הוא מצטט את טיעונו כנגד מתנגדי הציונות החרדים, לפיו נושאת התנועה אופי חומרי מובהק ואין לה ולא כלום עם עניינים רוחניים ודתיים, והשתתפות החילונים במסגרתה נובעת "רק מסיבות טבעיות, ולא מצד עצם חופשיותם."²⁵ ואולם אם יכניסו ציונות את עבודת-התרבות, יינתן בכך ביסוס לטענה ש"החופשים" אומנם מבקשים להתערב בענייני דת ואמונה, וכתוצאה מכך תימנע מן החרדים האפשרות להוסיף ולשתף פעולה עם החילונים במסגרת התנועה הציונית. שכן עבור המאמינים, שקול הנזק המוסרי כנגד כל טובה חומרית העשויה לצמוח מן המפעל הציוני. העיסוק בעבודת-התרבות יביא להמעטת השפעתם של מנהיגי התנועה הציונית על העם ולהרחקת רבים מן הרעיון הציוני. הדבר נובע מכך,

23. תיאור היסטורי של "פולמוס הקולטורה" מצוי במאמרו של משה רינות, "אידיאולוגיה וחינוך: הפולמוס בשאלות התרבות בקונגרסים הציוניים בשנים 1897–1913 והשפעתו על עיצוב החינוך בארץ-ישראל", עיונים בחינוך, 9, חשון תשל"ז, עמ' 27–38 (להלן: רינות). על פרשת הקולטורה ויסוד ה"מזרחי" ראה גם ישראל קלוזנר, "בראשית יסוד המזרחי על-ידי הרב ריינס", בתוך יצחק רפאל ושו.ז. שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז (להלן: ספר הציונות הדתית), כרך א', עמ' 325–371; גאולה בתי-יהודה, הרב מימון בדרותיו, ירושלים תשל"ט (להלן: בתי-יהודה), עמ' 66–68.

24. אור חדש על ציון, עמ' 274.

25. שם, עמ' 276.

שהשפעת המנהיגים הצינוניים מותנית באופי "החומר" של תנועתם ובהיעדר יומרות מצידם להנהגה רוחנית, שעליכן העם נשמע להם, למרות שמבחינת סגולותיהם הרוחניות אין הם אנשי מעלה, וסגולותיהם אינן מכשירות אותם למלא תפקיד של מורי־דרך רוחניים. אם ינסו אנשים אלה לעסוק בענייני רוח ויהדות, הרי שהעם לא ישמע להם ולא יקבל את מרותם בענייני הרוח כבענייני האומה.²⁶

כלפי בעלי רעיון הקולטורה כותב הרב ריינס שיש מן הגסות וחוסר הנימוס בכך שאנשים הזרים ליהדות ולרוחה ואינם מקפידים בשמירת מצוותיה מתימרים לחנך את העם ולהורות ליהדות מהי. לדעתו, רק אנשים המצטיינים בתורתם ובמעשיהם הטובים, והמופלגים באמונה ויראת שמיים – אנשי מופת המצויים בעולמה של היהדות לפני ולפנים – הם הראויים להורות לעם מהי יהדות ולספק לו את ההדרכה הרוחנית שהוא זקוק לה. בשום אופן אין למסור את הדבר לאנשים בורים ומקלים במצוות, שמנהגיהם החילוניים אף מהווים מכשול להתפשטות הרעיון הצינוני. כאן יש לציין כי אחת הסיבות למאבק החרוף שניהלו הרב ריינס ותנועת ה"מזרחי" נגד תוכנית הקולטורה, מקורה בעובדה שבעלי תוכנית זו השתייכו ברובם לאגף החילוני המובהק שבסתדרות הצינונית, וכמה מראשי הסיעה שדגלה בתוכנית – "הפרקציה הדמוקרטית" – אף נקטו בגלוי עמדה עוינת לדת.²⁷ בתוך האסכולה של "הצינונת הרוחנית" ניתן אומנם להבחין בין שני כיוונים שונים מבחינת היחס לדת ולמסורת היהודית. כנגד בעלי האוריינטציה החילונית־רדיקלית, שעמם נמנו רוב אנשי "הפרקציה הדמוקרטית", נמצאו חסידיו של אחד־העם, שהתייחסו בחיוב מרובה למסורת הדתית והכירו בתפקידה החשוב בהיסטוריה ובתרבות הלאומית של העם היהודי. אולם החוגים הדתיים התנגדו בתוקף גם לגישה ה"אחד־העמית" ולנסיגות להקנות לה ביטוי בפעילות תרבותית־צינונית, שכן התרבות שניסו בעלי גישה זו לעצב ולטפח נשאה אופי לאומי־חילוני, למרות שילוב אלמנטים מסורתיים בתוכה.

ל"צינונים הרוחניים" לגוניהם השונים משותפת היתה תפיסת הצינונות כפתרון ל"צרת היהדות", ולאן דווקא ל"צרת היהודים". לא האנטישמיות והאכזבה מן האמנציפציה אלא סכנת ההתכוללות ואובדן הזהות הלאומית, הם שהיו צריכים להוות על־פי גישה זו את הכוח המניע העיקרי להתעוררות

26. שם, עמ' 278.

27. על "הפרקציה הדמוקרטית" ויחסה לדת ראה: ישראל קלוזנר, אופוזיציה להרצל, ירושלים תש"ך (להלן: קלוזנר), ביחיד עמ' 119, 122, 126, 130, 135, 203.

הציונית. לפיכך הגדירו אחד-העם וחסידיו את מטרתה המרכזית של הציונות כשמירת הקיום הלאומי היהודי, כתנאים שבהם הדת היהודית המסורתית שוב אין בכוחה להוסיף ולמלא את תפקידה ההיסטורי בתחום זה. למטרה זו ביקשו "הציונים הרוחניים" לטפח תרבות לאומית יהודית, שתמלא למעשה את מקומה של הדת המסורתית כגורם המרכזי בשמירת יחודו ואחדותו של העם היהודי.

הרב ריינס והציונות המדינית

ראיית האנטישמיות וכשלון מאמצי ההשתלבות כנקודת-המוצא להתעוררות הציונית היתה משותפת לרב ריינס ולציונים המדיניים. לפיכך הציגו ריינס והרצל גם יחד את מטרתה המרכזית של הציונות כהשגת "מקלט בטוח" לעם היהודי מפני מצוקת הגלות, באמצעות פעילות מדינית ומעשית לישובם של היהודים בארץ-ישראל ולהשגת הכרה בינלאומית בזכותם עליה.

ברם, הגורם העיקרי לתמיכתו הנלהבת של הרב ריינס בציונות המדינית נעוץ בראייתו את "האסכולה הרצליאנית" כמחסום בפני נסיונם של "הציונים הרוחניים" לערב את התנועה הציונית בפעילות המנוגדת להשקפתו תיה ולאורחות-חיים של היהדות המסורתית. הרב ריינס לא יכול כמובן להתעלם מכך שרבים מן "הציונים המדיניים" מנהלים אורחות-חיים חילוני מובהק ורחוקים מן המסורת הדתית הרבה יותר מחוגים מסויימים ב"ציונות הרוחנית". ואולם הגורם שהכריע את הכף לגבי דידו היתה העובדה ש"הציונים המדיניים" לא ניסו להטביע על התנועה הציונית את חותמה של תרבותם החילונית. הציונות המדינית, כפי שהצטיירה מנקודת-מבטו של הרב ריינס, איפשרה הפרדה בין תחום ההשקפה וההתנהגות האישית לבין תחומה של הפעילות הציבורית במסגרתה ומטעמה של ההסתדרות הציונית. לשיטת הרב ריינס, ההבדלים בערכים ובאורחות-חיים לא היה בהם כדי להפריע לשותפות בין חיים וחילוניים, כל עוד הבדלים אלה לא הגיעו לידי ביטוי בהגדרת המטרות האופרטיביות ותחומי הפעולה של שותפות זו. נימוקיו של הרב ריינס בזכות השיתוף עם החילוניים חלו על שותפות בתחום המעשה, אך לא בעניינים שברוח.²⁸ לפיכך סבר שיהודים שומרי מצוות רשאים וצריכים לשתף פעולה עם חוגים אחרים, במסגרתה של תנועה ציונית המגבילה עצמה לתחומה של הפעילות המדינית וההתיישבותית, שאינה חורגת מתחומן של המטרות המשותפות במישור המדיני והמעשי ואינה מנסה להתערב בענייני רוח ודת השנויים במחלוקת. הרב ריינס פסל פעילות כזו גם

28. אור חדש על ציון, עמ' 276.

בנימוק שהיא עלולה לזרוע פירוד וריב בתנועה הציונית ולפגוע באורח חמור באחדותה ובכושר הפעולה שלה.²⁹

הרב ריינס גם לא היה מוכן מלכתחילה לפשרה של "חלוקת עבודה" בתחום החינוכי-תרבותי, המאפשרת לכל אחד משני המחנות לפעול בתחום זה ברוח ההשקפות והערכים המקובלים עליו. זאת כיוון שהכרה ותמיכה רשמית של התנועה הציונית בפעילות תרבותית-חינוכית שאינה עולה בקנה אחד עם עקרונות הדת היה בה כדי להטביע על התנועה צביון חילוני. הדבר היה עלול לחזק את עמדת מתנגדי הציונות, ולהפריך את טיעונו של הרב ריינס שמדובר ב"תנועה חומרית" שאינה מעורבת כלל בענייני רוח ודת, ולפיכך אין בה כל סכנה מבחינה דתית, ואין כל פסול בהשתתפות ופעילות במסגרתה.³⁰

מאבקו הנמרץ של הרב ריינס נגד אנשי "הפרקציה הדמוקרטית" ועמדתם כ"שאלת-הקולטורה" גם בא להפגין את העמדה הגורסת שאין לזהות את הציונות עם מגמות אידיאולוגיות המנוגדות לרוח הדת, והדבר אמור גם לגבי ציוניותם של החילונים בתנועה זו (פרט לאנשי "הפרקציה" שהם מיעוט קטן כתוכה, ואף הם, חילוניותם אינה קשורה לציונות שלהם). לצורך אישורה של דיעה זו היה הרב ריינס מעוניין מאוד בשיתוף-פעולה עם המתונים שבין הציונים החילוניים, כדי לבודד את "הפרקציה" וגם כדי להפגין את היעדר הקשר שבין הציונות (גם זו של החילוניים) לבין אידיאולוגיה של לאומיות חילונית. למטרה זו היה הרב ריינס נכון אף לשתף חילוניים בתנועת ה"מזרח" ולהסתפק בתפקיד הגנתי של עמידה על משמר "הציונות המדינית הצרופה", כדי למנוע מעורבות ציונית בענייני רוח ודת. יש לשער שהוא לא היה נכון להעלות על הדעת את האפשרות שגם אותם "ציונים מתונים" שבגלל שיקולים פרגמטיים לא רצו להסתכך במלחמת תרבות עם נאמני המסורת שבתנועה הציונית, גם הם הונחו על-ידי שיקולים אידיאולוגיים במהותם, שהיו מנוגדים לתפיסה הדתית בדבר מהותה של הלאומיות היהודית.

כאן יש לעמוד על ההבדל העקרוני שבין תפיסת הציונות של המדיניים החילוניים לזו של הרב ריינס. הרב ריינס עמד אומנם על האכזבה מן האמנציפציה ונסינות ההתבוללות כגורם שהמריץ יהודים רבים לגלות מחדש את זהותם הלאומית, ובכך ביקש להסביר את התפקיד הכולט שמילאו

29. שם; וכן "מזרח" – על דבר הציונות" (סדרת כתבי תעמולה והסברה למען ה"מזרח"), גליון ב'.

30. ראה: אור חדש על ציון, עמ' 276.

חילונים מובהקים ומתבוללים-לשעבר בהנהגתה של התנועה הציונית. אך הוא ביקש להציג תופעה זו כתחילתו של תהליך שראשיתו שיבה אל העם והמשכו שיבה אל הדת. לעומת זאת, לגבי הציונים החילוניים עצמם, "החזרה אל העם" לא נתפסה בדרך-כלל כאקדמה ל"חזרה אל הדת" אלא כתחליף לה. ליהודים אלה סיפקה הציונות אידיאולוגיה של לאומיות חילונית, שמילאה עבורם, למעשה, את מקומה של הדת המסורתית כגורם של ליכוד וכבסיס של השתייכות וסולידריות. הדברים אמורים לא רק לגבי אותם יהודים שהתאכזבו מן ההתבוללות, אלא גם לגבי רבים מאלה שלא ניסו מלכתחילה להיטמע בחברה הלא-יהודית, אך גם לא הוסיפו להזדהות עם החברה היהודית המסורתית ולהשתלב בתרבותה ובאורח-חיה.

הרב ריינס לא עמד במפורש על האפשרות שהציונים החילוניים – וה"מדיניים" שבהם בכלל זה – מבקשים למצוא בציונות תחליף לדת היהודית. אחד ההסברים לכך הוא שגישה כזו היתה זרה לגמרי להלך רוחו והשקפת-עולמו. תפיסת הציונות עליידו כ"תהליך של תשובה" אל היהדות כמוכנה הלאומי והדתי – היתה מעוגנת בהשקפתו בדבר הזהות המלאה שבין הדת והלאום ביהדות. בניסוחו "אצלנו העממות והיהדות הן כתרי רעין ולא מתפרשין".³¹

בדיוניו על הלאומיות היהודית מבחין הרב ריינס בין שלושה סוגים של אחדות לאומית: טריטוריאלית ("מקומית" בלשונו), פוליטית ("ממשלתית") ודתית. "ורצו שבישראל תתאחדנה כל שלושת מיני האחדות האלה – המקום, הממשלה והדת."³² הרב ריינס לא עמד על כך שבין הציונים ישנם רבים המבקשים לבסס את האחדות הלאומית לא על הדת, אלא על שני הגורמים האחרים – הטריטוריה והממשל המדיני. יתכן, עם זאת, שאף אם הרב ריינס היה נכון להתייחס לאפשרות האמורה, גישתו הפרגמטית היתה מביאה אותו לידי מסקנה, כי למרות הבדלי ההשקפה המהותיים – לא רק בתחום המעשה והאמונה הדתיים אלא גם בעמדה כלפי הלאומיות היהודית ועיקרי הרעיון הציוני – יש למצות את המשותף עם החילוניים בתחום המעשה, תוך התגייסות החרדים לתנועה הציונית והשתלבותם בתוכה, כמגמה להשפיע באופן הדרגתי על אופיה של תנועה זו ועל החוגים החילוניים שבתוכה.

מנקודת-מוצא זו, ההבדל בין הציונים "המדיניים" ו"הרוחניים" אינו ממוקד בעמדתם העקרונית כלפי הדת והמסורת היהודית ובגישתם לשאלת

31. שם, עמ' 12.

32. ספר הערכים, עמ' 289.

היחס שבינה לבין הלאומיות היהודית. ההבדל הוא בכך שבניגוד לציונים "הרוחניים", לא ביקשו הציונים "המדיניים" החילוניים להקנות לעמדותיהם בסוגיית הדת והלאומיות היהודית ביטוי אופרטיבי במסגרת המטרות המוגדרות והפעילות המעשית של התנועה הציונית. הדבר נבע והתאפשר מעצם טבעה של הציונות המדינית, שהציגה את הפעילות המדינית והמעשית למען ישוב יהודים בארץ-ישראל ואת ההכרה בזכותם עליה – כמטרתה העיקרית של התנועה הציונית. לפיכך איפשרה הציונות המדינית להימנע מהכרעה מיידית בחילוקי-הדיעות המהותיים שבין דתיים לחילוניים בתנועה הציונית. הבדלי ההשקפה בשאלת הדת והלאומיות היהודית עשויים היו, מבחינתה של אסכולה זו, להישאר במישור העיוני בלבד, ולאפשר את השיתוף שבין החוגים השונים בציונות במישור המעשי. קבלת תביעתם של הציונים "הרוחניים" להפוך את טיפוחה של תרבות לאומית למשימה מרכזית של הציונות היתה מחייבת, לעומת זאת, מתן ביטוי אופרטיבי להבדלי ההשקפה בשאלות הנוגעות לתכני החינוך והתרבות הלאומית, והיה בה איפוא משום ניסיון לכפות, למעשה, את הצורך בהכרעה מיידית בשאלות אלו השנויות במחלוקת. זו גם אחת הסיבות העיקריות להתנגדותם של החילוניים שבין הציונים "המדיניים", והרצל בכללם, לתביעות "הפרקציה הדמוקרטית" בנושא הקולטורה. מעיקרו של דבר, לא יחסו "המדיניים" חשיבות רבה לפעילות בתחום התרבותי, מעצם העובדה שלדעתם היה על התנועה הציונית להתרכז בפעילות במישור המדיני. עמדה זו אף הביאה חלק מהם לידי התנגדות למעורבות ציונית בענייני חינוך ותרבות, בטענה שהדבר יסיט את הציונות מן המטרות שלשמן נוצרה.

מסתבר, עם זאת, שהחשש מפני "מלחמת תרבות" על רקע דתי בהסתדרות הציונית, הוא שהיווה את הגורם העיקרי לסירובם של מרבית הציונים "המדיניים", והרצל בכללם, להיענות ללחצם של אנשי "הפרקציה הדמוקרטית" ולכלול את עבודת-התרבות, להלכה ולמעשה, בתחומה של הפעילות הציונית. גישתו של הרצל, שדגל בעמדה "נייטרלית" של התנועה הציונית בשאלות דת ותרבות, שיקפה במידה רבה את האינטרס המובהק שהיה לו בשמירת אחדותה של ההסתדרות הציונית ובליכוד כל החוגים שבעם היהודי מסביבה. לעניין זה חשובה העובדה שהרצל ביקש להציג את הציונות כבא-כוחו של העם היהודי בכללו, וכביטוי וסמל לאחדותו הלאומית והפוליטית. לפיכך הוא עשה את כל המאמצים למניעת ריב ופילוג בתנועה ולמשיכת חוגים שעמדו מחוצה לה לתוך שורותיה. ביחוד יחס הרצל חשיבות רבה מבחינה מעשית וסמלית לגיוס תמיכתם של המוני היהודים החרדים שבמזרח-אירופה לעניינה של הציונות, וביקש להשפיע בכיוון זה על הרבנים

והאדמו"רים, מנהיגיהם הרוחניים של יהודים אלה.³³ מלבד החשש לפירוד בציונות ולהרחקת החרדים ממנה כתוצאה מהנהגת הקולטורה, שיקפה עמדתו של הרצל את האוריינטציה "המדינית" שלו וגם את הסתייגותו מיוזמי תוכנית-הקולטורה, הם אנשי "הפרקציה הדמוקרטית", שקראו תגר על שיטות ההנהגה של הרצל והיוו קבוצת אופוזיציה מובהקת בתנועה הציונית. גורמים אלה מסכירים את התמיכה והגיבוי שהעניק הרצל לתנועת ה"מזרחי" ולמנהיגה הרב ריינס, ולמאבק שהללו ניהלו בשאלת הקולטורה.³⁴ מקור מסויים אף מייחס להרצל תמיכה פעילה בכינון ה"מזרחי" כמשקל שכנגד ל"פרקציה הדמוקרטית". לפי מקור זה גם תמך הרצל מכספו הפרטי במימון הוצאותיה של תנועת ה"מזרחי".³⁵

ההבדלים שבין הציונים "המדיניים" ו"הרוחניים", שבאו לידי ביטוי בפרשת הקולטורה, משתקפים גם בפולמוס אוגנדה. "הציונים המדיניים" מן האסכולה של הרצל, שתפסו את הציונות כמכוונת להמציא פתרון פרגמטי לבעיות הנובעות מתנאי הקיום הריאלי של היהודים, נאחזו בהצעת אוגנדה משעמדו על הקושי שבהשגת ארץ-ישראל כ"מקום מקלט בטוח" ליהודים, שבו יכוננו מדינה משלהם. הציונים "הרוחניים", ששמו את הדגש על "צרת היהדות" ותפסו את הציונות כמכוונת בעיקר לשמור על היחוד ההיסטורי-תרבותי של העם היהודי גם בתנאי חילון ומודרניזציה, ציונים אלה לא היו נכונים לוותר על ארץ-ישראל כמוקד של זהות לאומית יהודית וכסמל של רציפות היסטורית-תרבותית של העם היהודי ובסיס לשמירת אחדותו ולטיפוח יחודו הלאומי.

33. ראה דוד ויטל, המהפכה הציונית, כרך א', תל-אביב 1978, עמ' 272. ראה גם י. רפפורט, "מכתב מאת תאודור הרצל אל הרב מצ'ורטקוב", ציון, תרצ"ט. עמ' 352-351.

34. על יחסו של הרצל ל"מזרחי", ראה הרב י.ל. פישמן (מימון), "הרצל והמזרחי", התור, תרפ"א כרך א', גלי מ"א-מ"ב, עמ' 3-5.

35. J. Adler, "Religion and Herzl", *Herzl Yearbook*, IV (1961), p. 299. טוען כי בשנת 1955 גילה הרב פישמן-מימון לראשונה כי הרצל הוא שיום את הקמת ה"מזרחי" ומימן את הוצאות התנועה מכיסו הפרטי. למעשה, כבר ב-1921 דיווח הרב פישמן על סיועו של הרצל ל"מזרחי", כמאמרו הנזכר בהערה 34. אלא שלפי אותו מאמר לא יזם הרצל את כינון ה"מזרחי", אלא תמך בו בחזוקה לאחר שהוקם, כראותו בו גורם לשמירת האחדות כתנועה הציונית ולמניעת התרחקותם של החוגים הדתיים ממנה.

תפיסת הציונות של הרב ריינס ועמרת ה"מזרחי" בשאלת אוגנדה הזדהות ה"מזרחי" בהנהגת הרב ריינס עם הקו של הציונות "המדינית" ההרצליאנית, היא גם שהיותה את הגורם העיקרי לתמיכתו, יחד עם מרבית מנהיגי ה"מזרחי", בעמדת הרצל בפרשת אוגנדה. מדיניות ה"מזרחי" בפרשת אוגנדה עוררה תמיהה גדולה בקרב חוגים שונים, כאלה שהיו מעורבים בעצמם בפרשה וכאלה שבאו לאחר מכן לחקור אותה. הללו התקשו להסביר את תמיכתם של יהודים הנאמנים למסורת הדתית בהצעה שוויתרה למעשה על ארץ-ישראל כיעד אופרטיבי של הציונות, ואשר מתנגדיה הוקיעו אותה כבגידה והתכחשות כלפי ערכים מקודשים, הגטועים עמוק בהיסטוריה ובמסורת היהודית.³⁶

נעשו נסיונות שונים להסביר את עמדת ה"מזרחי" בפולמוס אוגנדה. כך הועלתה הסברה שלציונים הדתיים היה ענין מיוחד לתמוך בהצעת הרצל כיוון שהדבר היה פוטר אותם מן הצורך להתמודד עם בעיות קשות מבחינה דתית, שעלולות היו להתעורר זווקא בארץ-ישראל בשל קדושתה של הארץ. באוגנדה לא היה צורך, לפי דיעה זו, לעסוק בשאלת קיומן של המצוות התלויות בארץ, וגם בעיות מתחומם של יחסי דתיים-חילוניים נוחות היו יותר לפתרון או להימנעות מהכרעה בארץ שאין לה קדושה דתית. למעשה אין כל בסיס לסברות אלה של מתנגדי ה"מזרחי", הגורסות שהציונים הדתיים העדיפו מלכתחילה את אוגנדה על ארץ-ישראל. אף יותר מתומכים אחרים של תוכנית אוגנדה הדגישו דוברי ה"מזרחי" חזר והדגש שקבלת התוכנית אין פירושה בשום אופן ויתור על ארץ-ישראל כמחווה הגשמה של הציונות.³⁷ לא זו בלבד שאוגנדה לא באה, לפי טענה זו, לשמש תחליף לארץ-ישראל בתוכנית הפעולה הציונית, אלא היא עשויה לסייע להמשך המאמצים להגשמתן של שאיפות הציונות בתחומה של ארץ-ישראל. זאת משום שאוטונומיה יהודית באוגנדה היה בה כדי להכשיר את היהודים לממשל

36. ראה אהוד לוי, "האקטואליות שבויכוח אוגנדה", כיוונים, תשל"ט, חוברת ו' (להלן: לוי), עמ' 55; יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשל"ב, עמ' 247.

37. ראה, למשל, מכתב הרב ריינס אל הרצל, כ' בכסלו תרס"ד (9.12.1903): Michael Heymann (ed), *The Minutes of the Zionist General Council – The Uganda Controversy*, Vol. II, Jerusalem 1977 (להלן: היימן) pp. 180–181, ותשובת הרצל מ'15.12.1903 בתרגומה העברי, שם, עמ' 185–186. (היימן מציין בשולי מכתבו של הרצל כי המקור אינו ידוע. ואולם מכתב הרצל נתפרסם במקורו הגרמני על-ידי הרב ריינס עצמו ב"המליץ", מכתב הרצל לריינס ראה עמ' 37, י"ח בסבת, ראה עמ' 44, י"ח בסבת תרס"ד).

עצמי, להגביר את כוחם הפוליטי ולחזק את ידיהם במאבקם להכרה בזכותם לריבונות מדינית בארץ-ישראל.

משדחה הקונגרס השביעי את תוכנית אוגנדה, לא הצטרפו אנשי ה"מזרחי" לאלה מחסידי התוכנית שפרשו מן התנועה הציונית והצטרפו לטריטוריאליסטים. הנהגת ה"מזרחי" אף הצהירה בהקשר זה על ההבחנה הברורה שבין "אוגנדיזם" לבין "טריטוריאליזם", במובן של נכונות עקרונית לוותר על מימוש הציונות בארץ-ישראל למען השגת אוטונומיה מדינית בארץ אחרת.

נעשה גם ניסיון לקשור את עמדת החוגים הדתיים בפרשת אוגנדה דווקא לזיקתם העמוקה של חוגים אלה לארץ-ישראל. אנשי ה"מזרחי" לא היו זקוקים לפי דיעה זו, לישובה של ארץ-ישראל ולהכרה בזכות היהודים עליה, כדי לקיים את זיקתם אליה, ולפיכך לא חששו שאוגנדה תזחק את ציון ממקומה המרכזי בתודעה הלאומית היהודית.³⁸ לטענת ההיסטוריון יגאל עילם, תמיכת ה"מזרחי" בהצעת אוגנדה מעידה על קיום "חייך ברור" בתפיסת הציונות הדתית בין "ציון של סידור התפילה" ש"לא היתה כפופה למציאות כלשהי [...] ומילאה תפקיד כרעיון בלבד", לבין ציון כיעד אופרטיבי, התובע פעולה מיידית למימושו. מנקודת-מוצא זו קושר עילם את עמדת ה"מזרחי" בפרשת אוגנדה לטיעונו כי "מציון הדתית אין קו התפתחות [...] באופן עקיב [...] אל התנועה הציונית."³⁹ הסברו של עילם כוחו יפה, לכאורה, לגבי דתיים שאינם ציונים, שהיו שותפים לתפיסת הגאולה הפסיבית של היהדות המסורתית. ואולם הללו לא היו מעורבים כלל בפולמוס אוגנדה, ואילו הציונים הדתיים היו שותפים דווקא לציונים החילוניים בשאיפה להפוך את ציון ל"יעד מדיני מידי של תנועה לאומית", כניסוחו של עילם. לפיכך עומדת איפוא בעינה השאלה: כיצד להסביר את עמדתם של הללו בפרשת אוגנדה? בנוסף לכך, העובדה היא שחילוקי-הדעות בפרשה זו חצו את מחנה הציונים הדתיים, ועל כן יש צורך בהסבר מיוחד לעמדתם של הרב ריינס ותומכיו בעניין זה.

יש התולים את גישת הרב ריינס ומנהיגים אחרים של ה"מזרחי" בנאמנותם המופלגת להרצל: "האמון וההערצה שרחשו הצירים החרדים [...] למנהיג התנועה הציונית היו גדולים כדי כך, שאם הוא הציע והמליץ על תוכנית אוגנדה, משמע שיש לקבלה."⁴⁰ הועלתה אף הטענה שהנאמנות

38. ראה לוי, עמ' 55, 56.

39. יגאל עילם, מבוא להיסטוריה ציונית אחרת, ירושלים תשל"ב, עמ' 15.

40. שלמה אילוכרג, "גיבוש הרעיון עד מלחמת-העולם הראשונה", בתוך שמעון פדרבוש (עורך), חזון תורה וציון, ירושלים תש"ך, עמ' קפ"ה (להלן: אילוברג).

להרצל "קיבלה אצל אנשי המזרחי משמעות תיאולוגית" ו"כמה ממנהיגי הציונות הדתית ראו בהרצל מכשיר של ההשגחה עצמה, ומכאן אמונתם הבלתי-מעוררת שמנהיג זה אינו עשוי להוליך שולל את העם."⁴¹ למעשה, אין למצוא לטיעון האמור ביסוס בציטוט שמביא הכותב מדברי זאב יעבץ, חברו של הרב ריינס להנהגת ה"מזרחי", וגם העיון בכתביו ואגרותיו של הרב ריינס אינו מעלה רמזים בדבר "מימד תיאולוגי" הבא, כביכול, לידי גילוי ביחסו של מנהיג ה"מזרחי" להרצל. כנקודה זו יש חשיבות רבה לעובדה שגם לאחר פטירתו של הרצל, הרב ריינס וחלק ניכר מבין תומכיו ב"מזרחי" הוסיפו לצדד בפתרון טריטוריאלי ל"בעיית היהודים", כל עוד אין "הפתרון הארצישראלי" בר ביצוע. לפיכך נחלו חוגים אלה אכזבה מהחלטות הקונגרס השביעי, שדחו באופן החלטי כל אפשרות לתוכנית של הגירה והתיישבות יהודית מחוץ לארץ-ישראל.

ה"מזרחי" אומנם תמך בהרצל בחזקה, אולם הוא גם נתמך על-ידו, והדבר בא לידי ביטוי בעידוד שנתן הרצל להקמת ה"מזרחי" ובסיועו האישי לתנועה ולמנהיגיה. תמיכה הזדית זו נבעה במידה רבה מקירבת העמדות שבין המנהיג הציוני והחוגים הדתיים בתנועתו, קירבה שבאה לידי גילוי בעמדות שנקטו הרצל ואנשי ה"מזרחי" בפרשת אוגנדה כמו גם בשאלת הקולטורה (שהייתה את העילה להקמת ה"מזרחי"). תופעה זו שיקפה בעיקרו של דבר את ההזדהות המשותפת של הרצל ושל הרב ריינס ותומכיהם עם הקו של הציונות ה"מדינית", כשהכוונה היא לאותה אסכולה שתפיסת הציונות שלה ניוונה בעיקר מתחושת הפורענות המאיימת על הקיום היהודי בגלות.

גישתם ה"מדינית" של הרב ריינס ומרבית מנהיגי ה"מזרחי" היא שהיותה את המניע העיקרי לתמיכתם בהצעת אוגנדה, אשר עלתה בקנה אחד עם תפיסת הציונות כתנועה שמטרתה המרכזית היא המצאת "מקלט בטוח" ליהודים מפני תנאי המצוקה, הרדיפות והשיעבוד שבארצות מושבם. אנשי ה"מזרחי" סברו אומנם שארץ-ישראל היא שנועדה להיות אותו "מקלט בטוח" שאליו חותרת הציונות; אולם כל עוד לא בשלו התנאים למימוש יעדי הציונות בארץ-ישראל, יש לפעול באורח מיידי לשיפור מצבם של היהודים ולהצלתם מן הסכנות המאיימות עליהם, ולוא גם על-ידי הפיכת ארץ כואוגנדה ל"מקלט לילה" עבורם. הצעת אוגנדה היה בה מן החיוב, לדעת הרב ריינס, לא רק מבחינה חומרית אלא גם מבחינה רוחנית. שכן כינונה של אוטונומיה יהודית בארץ זו היתה עשויה לתרום לפיתוחה וחיזוקה של תחושת ההזדהות

41. לוח, עמ' 57.

עם היהדות בקרב בני העם היהודי.⁴² כיוון שלשיטת הרב ריינס ה"חזרה אל העם" תביא לידי חזרה אל הדת, הרי שלהצעת אוגנדה נודע ערך רב מבחינה לאומית ודתית גם יחד.

לאור הנאמר, עשויה עמדת הרב ריינס בשאלת אוגנדה להשתלב בתפיסת הציונות שלו, כפתרון לשני המשברים של היהדות – החומרי והרוחני. ערכה של הציונות הוא, לפי גישה זו, הן בתרומה שלה לפתרון בעיית הסבל היהודי בגלות, והן בכך שהיא מבטאת תופעה של התעוררות דתית, שתביא בעקבותיה להתעוררות לאומית. אוגנדה לא נתפסה אומנם על-ידי הרב ריינס כתחליף לארץ-ישראל, שמעלתה וקדושתה נשארים בתוקפם, וכן גם השאיפה לשוב אליה ולבנותה לכשייווצרו התנאים הריאליים שיאפשרו זאת. ואולם כל עוד לא ניתן כפועל לממש את מטרות הציונות בארץ-ישראל, הרי עצם ריכוזם של היהודים במסגרת אוטונומית, ולוא גם בארץ כאוגנדה, היה בו, לדעת הרב ריינס, כדי להוות תרומה ניכרת לפתרון הבעיות החומריות והרוחניות שבחיי היהודים בגלות.

תפיסת הציונות של הרב ריינס שיקפה גם את הדיעה שעם כל ערכה וחשיבותה של ארץ-ישראל, לא גורל הארץ אלא גורלם של היהודים והיהדות הוא שצריך לעמוד כראש מעיניה של הציונות. במכתב ששיגר הרב ריינס להרצל לאחר הקונגרס השישי הוא ציין אומנם, כי "לב כולנו דווה מאוד וכואב מאוד על הידיעות [...] כי רחוקים אנתנו מתקוותנו בארץ אבות." ועם זאת "הסכם הסכמנו להצעה האפריקנית, מפני ששמנו-לב לצורכי העם החביב עלינו יותר מן הארץ – וצורכי העם הכולך ומתקלקל גם בחומר וגם ברוח דורשים מקלט בטוח בכל מקום שהוא."⁴³

התביעה להקנות את זכות הבכורה לאינטרסים של העם היהודי נומקה על-ידי הרב ריינס גם בכך שהתקווה למימוש מטרות הציונות בארץ-ישראל, אף היא עצמה תלויה ומותנית בהמשך קיומו של עם ישראל ובעשיית כל מאמץ לפתרון בעיותיו במישור החומרי והרוחני, שהרי ללא ישראל "אין ציון בעולם".

42. ראה מכתבו של הרב ריינס לישראל זאנגוויל, שבו נאמר בין השאר כי ארץ כאוגנדה "מלבד מה שחתן לחם לרעבים ומניחה לעיפיים", יהיה בה "כר נרחב להתפתחותם החופשית של רגשותינו הדתיים והלאומיים והאנושיים", וכך תהיה ארץ זו "גם להאמצעי הייחודי טוב להשגת מטרותנו [...] בארץ קדשנו." המכתב, שנשלח בא' חשוון תרס"ה, נתפרסם על-ידי ישראל קליוונר, במישור, א', ל"ד, י' באלול ת"ש, עמ' 111-112.

43. היימן, עמ' 180.

ההסכמה להצעת אוגנדה אינה איפוא בבחינת התכחשות לארץ־ישראל, אלא ניסיון להמציא ישועה לעם, והיא שתאפשר גם את גאולת הארץ לכשיווצרו התנאים המתאימים לכך.

בהסכימנו לאפריקה לא אמרנו להסיח חלילה את דעתנו [...] מציון עיר קודשנו, ונהפוך הוא [...] הסכמנו לאפריקה, מפני שעל־ידה הננו מקווים להציל חלק הגון אחד מעמנו ולעשותו שלם בגופו וברוחו. ובטוב לישראל טוב גם לארצנו.⁴⁴

תפיסת הציונות של הרב ריינס הביאה אותו לנקוט עמדה אוהדת גם כלפי "הטריטוריאליסטים", אף שלא הצטרף בפועל למחנם והתנגד בתוקף לכל פעולה שהיתה עלולה להכיא לפילוג בשורות ההסתדרות הציונית, כפי שאכן אירע בעקבות הקונגרס השביעי. עמדת הרב ריינס באה לביטוי במכתבים ששיגר למנהיג הטריטוריאליסטים – ישראל זאנגוויל. במכתב שנשלח בחשון תרס"ה ציין הרב ריינס:

לא על־פי דת ולא על־פי ההיגיון הישר יכולים אנו להיפטר מההשתדלות בדבר השגת איזו ארץ מקלט שהיא בעד רכבות אחינו הנודדים [...] מארץ מכורתם והמטולטלים לארצות אחרות [...] וכל אותה העת ששערי ארצנו הקדושה נעולות לפנינו [...] מחוייבים אנחנו בהשגת ארץ מקלט אחרת בעד אחינו.⁴⁵

במכתב ששיגר הרב ריינס לזאנגוויל כשנה לאחר מכן, הוא ביטא את הזדעזעותו העמוקה על סכלם של יהודי רוסיה עקב הפרעות של שנת 1905.⁴⁶

דמי אחינו הרבים [...] בכל מלוא רוחב ארץ רוסיה קוראים אלינו [...] אין עוד כוח לסבול. אלפים הרוגים, רבבות פצועים, מאות אלפים שדודים ומדולדלים [...] רעבים וצמאים [...] מצבו החומרי והכלכלי של העם העברי ברוסיה הורע עוד הרבה יותר, הנדידה לעבוי הים תפרוץ בעו,

44. שם. ריינס גם טען להגנתו של הרצל כי המנהיג הציוני מעולם לא חשב לזנוח את ארץ־ישראל, והוא ביקש למצוא לכך סימוכין במכתבו של הרצל אליו, שנתפרסם על־ידי ב"המליץ", י"ח בטבת תרס"ד (ראה הערה 37). כשולי אותו מכתב קורא הרב ריינס "לנטוע, לבנות ולעבוד בלי הרף על שדמות בת עמנו וארצנו."

45. מכתב הרב ריינס אל זאנגוויל (ראה הערה 42).

46. מכתב הרב ריינס אל זאנגוויל, י"ט בחשון תרס"ו, נתפרסם על־ידי ישראל קלויזנר, במישור, א, ל"ה, י"ז באלול ת"ש.

שערי הארצות האחרות תיסגרנה עוד יותר, ושאלת ה"לאן" תעמוד לפנינו.

המסקנה היא: "הגלות בעוכרינו, ולתחיה לאומית בארץ אוטונומית אנו צריכים." לפיכך על ראשי העם לצאת ולדבר עם מנהיגי העמים, לחשוף לפניהם את מצב היהודים וגורמיו ו"לדרוש את משפטנו מידיהם: משפט ארץ אוטונומית בעד עמנו."

גישת הרב ריינס, שהיקנתה עדיפות לטיפול בבעיות ריאליות של היהודים במישור החומרי והרוחני, הביאה אותו גם למסקנה שיש לעשות הכל לשיפור מצבם של היהודים בכל מקום בו הם נמצאים, ופעילות זו לא רק שאינה נוגדת כלל להשקפה הציונית אלא אף מתחייבת ממנה.

פעילותו החינוכית של הרב ריינס

לצד פעילותו הציונית הירבה הרב ריינס לעסוק גם בענייני חינוך. גולת-הכותרת לפועלו בתחום זה היתה הקמת הישיבה הנוודעת בלידא, שמיזוגה לימודי קודש עם לימודים כלליים והיתה מן הראשונות בסוגה בעולם היהודי. בחוגים הציוניים היו שביקרו את מנהיג ה"מזרחי" על שהוא מקדיש הרבה ממרצו לפעילות חינוכית בגולה. על כך השיב הרב ריינס שכל עוד מצויים היהודים ברובם המכריע מחוץ לארץ-ישראל, יש להקנות עדיפות לטיפול בבעיותיהם החומריות והרוחניות בארצות מושבם שבגלות; וביחוד עמד על הצורך לנקוט פעולה נמרצת במישור החינוכי והתרבותי לשם הצלת היהודים מן הסכנה החמורה של התבוללות.

יוסף שלמון, שחקר את תולדותיה של ישיבת לידא, מוסר על פנייתו של העסקן הציוני מרדכי בן הלל הכהן אל הרב ריינס כתביעה להעביר את ישיבתו מלידא לארץ-ישראל.⁴⁷ בתגובה על כך היקשה הרב ריינס: "היכן מורגש יותר המחסור בלימודי תורה – ברוסיה או בארץ-ישראל? וחינוכם היהודי [...] של מי צריך לזכות בעדיפות – של הישוב הקטן בארץ-ישראל או של הרוב שבגולה?"⁴⁸ תוכניתו של מרדכי בן הלל היא אומנם "אידיאל גדול", אולם אין היא מעוגנת במציאות הממשית של הקיום היהודי. כנגד זאת סבר הרב ריינס כי לכינון ישיבה מודרנית במרכז היהדות שברוסיה "יש בסיס ריאליסטי" ובכוחה למלא את יעודה – "לחזק בנים יהודים, שירימו את דגל הלאום ותחיותו."

47. שלמון, ישיבת לידא, עמ' 124.

48. שם.

הדברים שצוטטו אינם מתיישבים, לכאורה, עם תמיכת הרב ריינס בציונות המדינית ההרצליאנית ועם התנגדותו הנמרצת למעורבות ציונית בענייני חינוך ותרבות. ואולם, לאמיתו של דבר, לא שלל הרב ריינס כלל ועיקר את הפעילות התרבותית כשלעצמה, אלא דווקא יחס לה חשיבות מרובה ביותר. אלא שהוא עמד על כך שפעילות זו לא תיעשה מטעם מוסדותיה הרשמיים של ההסתדרות הציונית, וזאת כדי למנוע טיפוחה והפצתה של תרבות לאומית חילונית בגושפנקא של הציונות, ובהתאם להשקפתו שעל התנועה הציונית להתרכז בהשגת פתרון טריטוריאלי-מדיני לבעיות ריאליות של הקיום היהודי. השקפה זו של הרב ריינס אף הביאה אותו להיענות לתביעת אותם חוגים ב"מזרחי" שעמדו על כך שמוסדות ההנהגה של תנועתם לא יעסקו בפעולות להפצת התורה וערכי הדת, וזאת כדי למנוע כל זיקה וקשר בין ארגון ציוני רשמי כ"מזרחי" לבין ענייני חינוך ותרבות, שאותם חוגים דרשו להשאירם ברשותם הבלעדית של גורמים שאינם חלק מן המסד הציוני. בגישתו זאת של הרב ריינס נעוץ ההסבר לכך ששייכותו שבלידא לא היתה מוזהה וקשורה עם ההסתדרות הציונית או עם תנועת ה"מזרחי" שבראשה עמד. אומנם, שלמון קושר זאת לנסיגתו של הרב ריינס להקנות לשייכותו תמיכה ציבורית רחבה ככל האפשר. אולם מסתבר שבמידה רבה יש לייחס את העניין לאותה מגמה עקרונית של הפרדה בין הציונות ומוסדותיה וארגוניה לבין ענייני הרוח והחינוך.

עם זה, ניתן להסיק מן הנאמר לעיל כי בניגוד להרצל ולרבים מן האסכולה שלו, לא סבר הרב ריינס שהציונות המדינית היא למעשה הפתרון האפקטיבי היחיד לבעיות הקריטיות של העם היהודי, ולפיכך יש להשקיע את כל המאמצים בקידום מטרותיה המוגדרות של הציונית. הרב ריינס יחס אומנם חשיבות רבה לציונות, שהציעה לדעתו את הפתרון הרדיקלי והמקיף ביותר ל"שאלת היהודים". אולם, הוא היה בדיעה שכל עוד נבצר מן הציונות לממש את הפתרון המוצע עליידיה, מן הראוי לפעול בכל הדרכים האפשריות כדי לטפל באופן מיידי בבעיות הדוחקות והחמורות ביותר של הקיום היהודי.

אפשר שיש לייחס את השוני שיש בעניין זה בין גישת הרב ריינס לזו של הרצל להבדלי הערכה ביניהם בשאלת מידת הריאליות של הפתרון הציוני. במאמרו על ישיבת לידא מביע שלמון את הדיעה כי מיקומה של הישיבה ברוסיה וגם תוכנית-הלימודים שלה (שלא שמה זגש על "הכשרה לגאולה לאומית" אלא היתה בעלת אופי פרגמטי והתאימה לתוכנית הממשלתית בתחום לימודי החול) מלמדים ש"הציפיה הציונית לגאולה מיידית ורדיקלית של יהודי הגלות לא היתה ריאליסטית"⁴⁹ על-פי השקפת הרב ריינס. יחודה

של גישתו, ששילבה אוריינטציה על ציונות מדינית עם פעילות בקרב יהודי הגולה, ביחוד בתחום החינוכי, נעוץ בעיקרו באותם גורמים שהשפיעו על תפיסת הציונות שלו. הרב ריינס היה אומנם שותף להרצל בהגדרת מטרתה האופרטיבית של הציונות כהמצאת "מקלט בטוח" ליהודים מפני הרדיפות והמצוקה שבגלות בארץ משלהם, אולם שלא כהרצל הוא הוטרד ביותר על-ידי תופעות ההתבוללות ונטישת הדת בתקופה שלאחר האמנציפציה. הוא סבר אומנם שהציונות עשויה לסייע גם לפתרון המשבר הרוחני של היהדות, אך לשם כך היה עליה קודם-כל לממש את מטרתה האופרטיבית העיקרית – להביא לריכוז היהודים בארצם ולהשגת אוטונומיה מדינית ותרבותית עבורם, שתגן עליהם מפני ההשפעות המזיקות של התרבויות הזרות והחילוניות. כל עוד לא הוכשרו התנאים להגשמתן המיידית של מטרות הציונות, מן הראוי היה, לדעת הרב ריינס, להשקיע מאמצים בפעילות חינוכית ותרבותית בקרב יהודי הגולה, כדי להצילם מן הסכנות החמורות של חילון והתבוללות. מסיבות שצוינו לעיל עמד הרב ריינס על כך שפעילות זו תיעשה מחוץ למסגרתה של ההסתדרות הציונית, שהיתה חייבת, לדעתו, להתרכז בקידום מטרותיה המוגדרות בתחום המדיני.

כפי שעולה מן האמור, נבדל הרב ריינס מן הציונים "המדיניים" כחשיבות שיחס למפעלי חינוך ותרבות שנועדו לשמירת היחוד היהודי והמסורת היהודית. מצד שני נבדל מן הציונים "הרוחניים" בהגדרת המטרות, התכנים והמסגרות של הפעילות החינוכית הנחוצה כדי להתגבר על המשבר הרוחני של היהדות. אחד העם וסיעתו סברו ששמירת היחוד היהודי בתקופה שלאחר האמנציפציה מחייבת עיצוב-מחדש של תרבות לאומית, שתוכל לשמש כסיס לזהות יהודית בתנאים של חילון. בניגוד להם היה הרב ריינס בדעה ששמירת היחוד היהודי והמסורת הדתית היהודית קשורים ומותנים זה בזה, ויש לנהל מאבק משולב כנגד התבוללות וחילון, שהם שני צדדים של אותה מטבע.

עמדותיו ופעולותיו של הרב ריינס בסוגיית החינוך משקפות גם את גישתו הפרגמטית המובהקת, שכאה לידי ביטוי בשורה של נושאים ציבוריים, ובכללם פרשת אוגנדה. גישה זו לא התמצתה בעצם תפיסת הציונות כתנועה שכל מטרתה היא הצלת יהודים מרדיפות ומצוקה שבגלות. בכך אומנם נבדל הרב ריינס, כפי שצויין, מבעלי התפיסה המשיחית או הגאולתית במחנה הציוני-דתי, אולם הפרגמטיזם שלו התבטא גם ביחסו הבלתי-דוגמטי לפתרון הציוני, שיחד והבדיל אותו מציונים רבים אחרים – דתיים וחילוניים, "רוחניים" ו"מדיניים" גם יחד.

המדובר אינו דווקא בערעור על הצורך או מידת הריאליות שבפתרון

הציוני אלא באי נכונות להקנות לו בלעדיות ולשלול את האפשרות לדרכי פעולה נוספות למיפול בבעיית הגלות. הפרגמטיזם של הרב ריינס היה קשור במידה רבה לנטייתו האישית של מנהיג ה"מזרחי" לגמישות ופשרנות, נטייה שבאה לידי גילוי בתחומים רבים ושונים. נטייה כזו עלולה להקנות לבעליה דימוי של אישיות חסרת עקביות, הססנית ולא־החלטית. ואומנם יש מי שמצביע על סתירות המתגלות בעמדתו של הרב ריינס בפרשת אוגנדה והמשקפות, את "חוסר העקביות שבגישתו אל הציונות – תופעה שעליה עמדו כמה ממבקרינו."⁵⁰ לעניין זה עומד אהוד לוז על התנהגותו של הרב ריינס בקונגרס השישי, שבו פתח בשבחה של ארץ־ישראל, המשיך בלימוד סגוריה על הצעת אוגנדה, ואילו בהצבעה עצמה נמנע. ה"סתירה" מצויה, לפי דיעה זו, גם בעצם תפיסת הציונות על־ידי הרב ריינס כתנועה שמצד אחד היא חומרית ללא נגיעה לדת, ואילו מצד שני היא "האמצעי האידיאלי לחיזוק הדת". אך לאמיתו של דבר, כפי שצויין לעיל, אין בהכרח סתירה בין תפיסת הציונות כתנועה להצלת יהודים ממצוקת הגלות לבין תפיסתה כתנועה המבטאת התעוררות לאומית הניזונה ממקורות רגשיים עמוקים, והעשויה להשפיע לטובה גם במישור הרוחני־דתי.

אשר להימנעות הרב ריינס מן ההצבעה בשאלת אוגנדה, זו שיקפה כמסתבר את מגמתו למתן ככל האפשר את הניגודים שבין שני המחנות של "אומרי ההן" ו"אומרי הלאו", ולהשתדל לפשר ביניהם. למרות שתמיכתו היתה נתונה להצעתו של הרצל, סבר שהימנעות מהצבעה תקל עליו למלא תפקיד של מפשר ומתווך בין הצדדים היריבים. סיוע לכך ניתן למצוא בהתנהגותו בפרשת הסכסוך שהתגלע בעקבות החלטת הקונגרס השישי בין הרצל לבין המורשים מרוסיה שסירבו להשלים עם ההחלטה.⁵¹ הרב ריינס תמך בתוקף בהרצל במאבקו נגד המורשים המתמרדים, אולם הוא גם עשה מאמצים מרובים לפשר בין המחנות, והציע את עצמו כמתווך ומשכין־שלום ביניהם. לוז אומנם מבקש להסתייע בהתנהגות הרב ריינס בפרשת המורשים לחיזוק טענתו בדבר ההססנות וחוסר העקביות של מנהיג ה"מזרחי". לדבריו, לא ניתן היה להגיע לפשרה באותו עניין "אלא במחיר ויתור עקרוני של אחד מן הצדדים", ומכאן שמאמצי הפשרה של הרב ריינס "חשפו את הססנותה של הנהגת ה"מזרחי" ואת חסרונה של אידיאולוגיה בעלת תזון לאומי־דתי ברור."⁵² לאמיתו של דבר, הגישה הפרשנית שהוצגה על־ידי

50. לוז, עמ' 58.

51. על הסכסוך בין הרצל למורשים ראה התיאור המפורט אצל היימן, מבוא.

52. לוז, עמ' 58.

הרב ריינס בסכסוך המורשים ובשורה של נושאים אחרים אינה חייבת להעיד על הססנות, חוסר החלטיות והימנעות מנקיטת עמדות ברורות ומוגדרות. נכונות להסדרים ופשרות עשויה להיות מוסכרת גם בגישה פרגמטית-ריאליסטית, שבה האוריינטציה היא על תוצאותיהן המעשיות של עמדות ופעולות פוליטיות. הגדרתן של מטרות ודרכי פעולה נעשית על-פי סולם עדיפויות המביא בחשבון הערכה של תנאי המציאות ויחסי הכוחות שבפועל. כפי שמעידים הללו שהכירוהו, ובכללם מזכירו האישי, היה הרב ריינס רודף שלום מובהק, וטבעה זה של אישיותו נשתקף גם במאמצי הפשרה והתיווך שלו. מכאן אין להסיק שלמנהיג ה"מזרחי" לא היו עמדות מוגדרות ומגובשות בנושאים ציבוריים השנויים במחלוקת. מאמציו הבלתי-נלאים של הרב ריינס להשכיח שלום במחנה הציוני ביטאו, בעיקרו של דבר, את החשיבות הרבה שיחס לשמירת אחדותה של התנועה הציונית וכושר הפעולה שלה, והדבר בא לידי ביטוי גם בעמדתו כפרשת המורשים.

במכתבים ששיגר הרב ריינס להרצל, הוא הביע עמדה תקיפה נגד מעשי המורשים, שחתרו, לדעתו, תחת סמכותה של ההנהגה הציונית ופגעו קשות במנהיגה הנערץ.⁵³ לעמדתו זו נתן ביטוי גם במכתב גלוי למורשים, שבו הביע התנגדות חריפה להחלטות שהללו קיבלו בכנס שלהם בחארקוב.⁵⁴ הדבר לא מנע את מנהיג ה"מזרחי" מלכלול במכתבו להרצל בקשה להשלים עם המורשים, אם הללו יחזרו בהם ויאותרו לקבל את מרותה של ההנהגה הציונית.⁵⁵ בפברואר 1904 פירסם הרב ריינס מכתב גלוי בעיתון "הצפירה", שבו העלה הצעה ל"אסיפת שלום", שתכלול את נציגי המורשים ויריביהם מ"ועד מגיני ההסתדרות", וכן את נציגיה של תנועת ה"מזרחי". מטרת הכנס היתה לגבש במאמצים משותפים נוסחת פשרה שתוסכם על הכל ותאפשר, מצד אחד, לשמור על אחדות התנועה, ומצד שני לא תמנע מן הצדדים השונים להחזיק בעמדותיהם המקוריות ולתת להן ביטוי, ואף לנהל תעמולה למענן. להנמקת הצעתו כתב הרב ריינס כי "הריב שפרץ לרגלי החלטת חארקוב הולך וגדול, וסכנה נשקפת לציונות כולה [...] ולעצור בעד הסכנה היא חובתו של כל ציוני", באשר "ההסתדרות [הציונית] בכללה קדושה היא לנו." אומנם כל אחד מן הצדדים היריבים "אי אפשר [לן] לוותר על הדיעה [שלו] בעיקרה." אולם "אפשר ואפשר למצוא איוו תחבולת פשרה בין המריבים."⁵⁶

53. ראה היימן, עמ' 180, 209.

54. שם, עמ' 205.

55. שם, עמ' 209.

56. הצפירה, י"ח בשבט תרס"ד.

בנמקו את החלטתו ליטול על עצמו את תפקיד המתווך ציין הרב ריינס כי "מפני השלום היקר לי ו[...] שלום רעיוננו כולו, לקחתי עלי להיות ממוצע בדבר זה [...] ומקרב ליבי ונפשי הנני מתחנן לפני החברים כולם שיחיוסו נא על רעיוננו הקדוש ויסקימו להצעה זו שלרגלה [...] יבוא השלום למחננו והעבודה תשוב לאיתנה." הצעת הרב ריינס נדחתה בצורה הדימשהמית על-ידי המורשים. בגילוי-דעת שהללו פירסמו, ציינו כי רק מוסדותיה הרשמיים של התנועה הציונית הם המוסמכים לדון ולהחליט בענייניה. לגופו של עניין טענו המורשים כי "לא שלום על הנניר נחוץ לנו [...] כי אם בירור הצרכים והעניינים של הציונות [...] לוא לא רבו בינינו [...] מגיני השלום, כי אז לא הופרע השלום."⁵⁷

ניסיון אחר של הרב ריינס לפשר ולהשלים בין יריבים פוליטיים נעשה בעקבות הקונגרס השביעי, שהביא לפרישת הטריטוריאליסטים מן התנועה הציונית. במכתבו לזאנגוויל לאחר הקונגרס קרא הרב ריינס "לאסיפה כללית של הציונים והארציים" לשם השכנת שלום והחזרת האחדות ביניהם.⁵⁸ פנייתו נעשתה על רקע הפרעות ביהודי רוסיה, שחזקו לדעתו את הצורך והאפשרות בהשגת הסכמה בין הגורמים העיקריים בעולם היהודי על שיתוף-פעולה להצלת הנרדפים שכרוסיה, על-ידי השגת ארץ מקלט עבורם ככל מקום שבו ינתן הדבר.

נסיגות אלה להשכין שלום, שנכשלו, אפשר שיש בהם כדי ללמד על מידה של נאיביות שהיתה במנהיגה של תנועת ה"מזרחי". במאמר שנכתב על הרב ריינס בידי מי שהיה מזכירו ב"מזרחי", משה כהן, מייחס לו הכותב מידה של אופטימיות יתירה, הגובלת למעשה בנאיביות, ומתוך כך הוא מבקש להסביר את עמדתו בפרשת אוגנדה:

הציונות היתה קלה לרב ריינס, והוא לא ראה כל קושי ומעצור בדרכה [...] כשהופיעה הצעת אוגנדה, לא ראה שום עילה מדוע אי אפשר בהקמתה של מולדת בארץ-ישראל ומקלט ליל באוגנדה בעת ובעונה אחת [...] כל המתנגד לאוגנדה היה בעיניו חוטא לא רק לאומה, אלא גם לארץ [...] דיעה זו התאימה לטבעו והלך רוחו [...] אי אפשר היה לו לעמוד על כל אי האפשרות והסכנה שבדבר.⁵⁹

57. הזמן, ח' באדר תרס"ד.

58. ראה הערה 46.

59. משה כהן, "הרב ריינס", סיני, תרצ"ח-תרצ"ט (להלן: כהן, ריינס), עמ' שמ"ח.

לדעת מזכירנו, לא היה הרב ריינס רגיל לעסוק בפרטי העניינים שעמדו על הפרק, ולפיכך לא עמד על "הקשיים, המכשולים והליקויים".

עמדת הרב ריינס בפרשת אוגנדה, שהוצגה עלידי מזכירנו כביטוי לאופטימיות ותמימות יתירה, נתפרשה עלידי מנהיג ה"מזרחי" עצמו כגילוי מובהק של "ריאליזם מדיני". במכתב שנתחבר לאחר הקונגרס השביעי הגדיר הרב ריינס את הציונות המדינית כתנועה "העושה את מעשיה בדעת ובהשבון", אשר "בהשארה נאמנה לראש מטרתה, מכוונת היא את מעשיה בהתאמה למציאות, האפשרות והתועלת [...] בוחרת לה תמיד דרכים חדשים יותר נאותים, ופועלת לקראת מטרתה מצדדים שונים ובאופנים שונים.⁶⁰ מנקודת-מוצא זו מגיע הרב ריינס להנמקת עמדתו של הרצל בעניין אוגנדה. מתחילה ביקש המנהיג הציוני "להסתער על החומה", בחושבו שהנה היא עומדת להיבקע לפניו. אולם משנתברר לו כי "באופן עבודה גלוי וישר כזה לא יגיע למטרתו", אזי "המדיני שבו" אמר לו: "אם נפגשת בכוחל [...] קום ולך סחור וסביב לו" במקום להטיח בו את הראש.

להרצל היה קשה אומנם לקבל את הצעת אוגנדה, אולם מש"עמד על הערך הגדול שישנה להצעה זו גם כעד מטרתנו העיקרית", שהיא ציון וארץ-ישראל, הרי במקום "להתעסק בכניית בניינים באוויר", תבע מן התנועה הציונית לקבל את הצעתה של ממשלת בריטניה. גם אם נייחס לרב ריינס, כדעת מזכירנו, מידה יתירה של תמימות או נאיביות, אין בכך כדי לסתור את ההנחה שעמדותיו העיוניות והאופרטיביות ביטאו גישה מעשית-פרגמטית מובהקת, כפי שעולה גם מן הדברים שצוטטו לעיל. ניתן להתכוון אל המציאות גם כשלא עומדים בפועל על כל הפרטים שבה, ופעמים דווקא מתוך עורף "מעשיות" או "ריאליזם" עלולים להגיע לעמדה שניתן להציגה כ"נאיבית", ביחוד מפרספקטיבה שלאחר מעשה. כאן יש לציין שמאמרו של מזכיר ה"מזרחי" נכתב כעשרים וחמש שנים לאחר שנתחולל פולמוס אוגנדה, ומסתבר שמפרספקטיבה זו עשויים להתגלות דברים שבשעת מעשה קשה היה לעמוד עליהם.

למרות שבגישת הרב ריינס אכן מצוי שילוב בין "פרגמטיזם" ומידה של נאיביות, מסתבר שיש מן ההגזמה בדברים שהובאו לעיל בדבר "התמימות היתירה" ואי ההבחנה בקשיים, שאיפיינו כביכול את מנהיג ה"מזרחי". מאבקו העקשני בשאלת הקולטורה, שנבע מתוך עמידתו על מלוא החומרה שיש בדבר מבחינת הציונות הדתית, הוא מן העדויות לכך שהרב ריינס נכון היה גם לעמוד בתוקף על דעתו ולהיאבק למענה, כשמצא צורך ותועלת

60. המכתב נחפרסם בספר הציונות הדתית, כרך ב', עמ' 466-474.

בכך.⁶¹ למעשה, משקפות עמדותיו של הרב ריינס לא כל-כך את הנטיה להתעלם מקשיים, כמו את הניסיון להתגבר עליהם עליידי נקיטת גישה פרגמטית ו"פשרנית". ואולם למרות גישה "פשרנית" עשויה לעלות בקנה אחד עם תפיסה "פרגמטית" או "ריאליסטית", הללו הן שתי גישות מובחנות, שלא בהכרח מתקיים קשר ביניהן. גישת הרב ריינס ביטאה אומנם את השילוב שכין תפיסה פרגמטית מובהקת של מטרות הציונות לבין נטיה מובהקת למתינות ופשרות במישור היחסים הפנימיים שבתנועה הציונית. אולם שילוב מעין זה לא איפיון רבים מן המנהיגים וההוגים האחרים במחנה הציוני-דתי. בין הללו נמצאו כאלה שהיו קרובים לרב ריינס מבחינת נטייתם לגמישות ופשרות כלפי חוגים אחרים בציונות, אולם נבדלו ממנו בתפיסת הציונות "המשיתית" שלהם. עם זאת, בשנותיה הראשונות של תנועת ה"מזרחי", כשהרב ריינס עמד בראשה, בלטו בין חבריו להנהגת התנועה דווקא אלה שהיו שותפים לו בתפיסת הציונות הפרגמטית שלהם, אולם נבדלו ממנו בנטייתם לתקיפות, ל"אקטיביות" או אף ל"מיליטנטיות" במישור היחסים הפוליטיים.

הרב ריינס וחבריו להנהגת ה"מזרחי" –

יחסים פנימיים והתפתחויות בתנועת ה"מזרחי"

כאן המקום להשוות בין עמדות הרב ריינס ומנהיגי "מזרחי" אחרים בשאלות מרכזיות שעמדו על הפרק בתקופת הבראשית של התנועה. השוואה זו תשמש נקודת-מוצא לדיון ביחסים הפנימיים ששררו בתנועת ה"מזרחי" בראשיתה והשפיעו על ההתפתחויות שחלו במעמדו האפקטיבי של הרב ריינס בתנועה שהקים.

המעניין הוא, שדווקא בנושא הקונטרוברסלי ביותר בציונות, עניין הצעת אוגנדה, לא עוררה גישת הרב ריינס בתחילה התנגדות ממשית בקרב חברי ההנהגה או השורה של ה"מזרחי". לעומת זאת נמתחה ביקורת חריפה מכיוונים שונים על מדיניות הרב ריינס בתחום הדתי ובסוגיית היחס לחילוניים. אומנם, מלכתחילה נמצאו בין מנהיגי ה"מזרחי" גם כאלה שהתנגדו להצעת אוגנדה או שתמיכתם בה הייתה מותנית ומסוייגת ביותר,⁶²

61. אף משה כהן עצמו מציין כי למרות שהרב ריינס "היה איש השלום והתרחק מן המחלוקת כמפני אש", הרי כשהיה צורך בדבר ידע לעמוד על דעתו ככל עוז, "ללא כל ויתורים". (כהן, ריינס, עמ' שפ"ז).

62. היחיד ממנהיגי ה"מזרחי" שנתמנה למורשה, הרב שמואל יעקב ראבינוביץ, נמנה על בעלי "ההן למחצה", שהתנגדו למשלחת לאוגנדה אם כי הסכימו לכינון ועדת חקירה בנושא זה. (ראה ראבינוביץ' אל אוסישקין, היימן, עמ' 187–188).

אולם רובם הגדול תמכו בהצעה, ובנמקם את עמדתם אף נתנו ביטוי לתפיסה פרגמטית של הציונות שהיתה קרובה לזו של הרב ריינס. בדיוני הקונגרס השישי הדגישו דוברי ה"מזרחי" את מצוקתם של יהודי מזרח-אירופה ועמדו על הצורך לפעול בכל האמצעים כדי להמציא פתרון מידי לבעייתם. בדברי הנציגים הדתיים הובלט הטיועון שהטיפול בבעיותיהם המתמשות והזחזחות של יהודי אירופה אינו צריך להידחות בשל הנאמנות לאידיאלים מופשטים. כנגד "אומרי הלאו" נאמר כי אלפי יהודים מתייסרים ברעב וסובלים מרדיפות "ואתם מדברים על דבר אידיאליסטי!" הועלתה אף הטענה שגם בימי עזרא נשארו יהודים הרבה בגולה, ואין לחשוש שאוגנדה תתפוס את מקומה של ארץ-ישראל בלב העם.⁶³

התפיסה הפרגמטית של הציונות באה לידי ביטוי מובהק בדברים שכתב זאב יעבץ, שנמנה עם הכולטים שבמנהיגי ה"מזרחי". לפני פתיחת הקונגרס השביעי בשנת 1905 פירסם יעבץ מאמר שכותרתו "ארץ-ישראל או ארץ לישראל".⁶⁴ במאמר מבחין הכותב בצורה חדה בין גאולת עם ישראל לבין גאולת ארץ-ישראל, והוא מקנה לגאולת העם את מלוא העדיפות על פני גאולת הארץ. יעבץ עומד על הקשיים החמורים הניצבים לפני הציונות בנסיגונה להשיג הכרה בינלאומית בזכות היהודים לארץ-ישראל. מסקנתו הנחרצת היא, כי בתנאים הנתונים "הפתרון הארצי-ישראלי" הינו בלתי ריאלי, ולפיכך יש להפנות את המאמצים להשגת אוטונומיה ליהודים בכל מקום שבו ניתן הדבר.

יעבץ שותף לרב ריינס בדיעה שמשברי היהדות במישור החומרי והרוחני מחייבים לעשות הכל למציאת מקום מקלט בטוח לעם ישראל, על תרבותו הדתית-לאומית. אולם הוא מרחיק לכת מן הרב ריינס בקביעתו הפסקנית בדבר חוסר הריאליות של הציונות הארצי-ישראלית. אותו "מקלט" חיוני כליכך, אי אפשר להשיגו אלא "בארץ שאין יד אחרים תופסת בה, ואין ערעור יוצא עליה כלל", ואילו על ארץ-ישראל ישנם תוכעי בעלות, שכוחם מרובה פי כמה מזה של היהודים. "על ארץ-ישראל [...] כל אחד ואחד מן הצדדים שכנגדנו ושטרו בידו. המוסלמים הקנאים מעבר מזה, ו[...] הקתוליות המערבית והמזרחית." יעבץ סבור ש"נוח לנו לכבוש את פאריס ואת לונדון מהשיב לנו בכוח את ארץ-ישראל", והוא חושש לגורל העם כתוצאה מן הרדיפות וההתבוללות: "מי יודע אם יהיה עוד שריד לבית יעקב

63. ראה הדיווח על דיוני הקונגרס השישי, המגיד, "א כאלול תרס"ג, עמ' 367 (דברי הנציגים פונק ופינס).

64. הזמן, א' בתמוז תרס"ה.

בשנת בא גאולה לארצו. את יתר הפרעות יאכל החינוך הנכרי ו[...] נישואי הניכור." המנהיג הציוני-דתי מאמין אכן בקיום הבטחות הנביאים בדבר גאולת ישראל, ואולם מסקנתו היא כי "אין סומכים על הנס [...] ראשית חובתנו לעמנו היא לבקש מבטח לחיי גופו ולחיי רוחו [...] עד שלא יחזור לנו ה' אלוקי אבותינו ארץ-ישראל, יש לנו לבקש ארץ לישראל."

בעוד שיעבץ היה שותף לרב ריינס בתפיסת הציונות הפרגמטית, הרי שיחד עם מנהיגים אחרים ב"מזרחי" הוא חלק על גישתו של מייסד התנועה בשאלת המדיניות שיש לנקוט בנושאי דת וחינוך. גישתו המתונה והפשרנית של הרב ריינס באה לידי גילוי גם בעמדותיו בתחום הדתי. הוא הקים אומנם את ה"מזרחי" כדי למנוע את הסכנה לדת כחוצאה ממעורבות ציונית בענייני חינוך ותרבות. אולם המשימה שהועיד ל"מזרחי" היתה בעלת אופי הגנתי בעיקרה. תפקיד התנועה היה לעמוד על המשמר כדי למנוע מאנשי "הפרקציה הדמוקרטית" ודומיהם לערב "יסודות זרים" בציונות המדינית, שייטו אותה ממטרתה ויטביעו עליה צביון חילוני. גישתו "ההגנתית" של הרב ריינס באה לידי ביטוי מובהק בעובדה שציונה לעיל: נכונותו להשאיר את הטיפול בנושאי חינוך דתי והפצת תורה מחוץ למסגרת מוסדות ההנהגה של תנועת ה"מזרחי". ואילו יעבץ וחבריו לדיעה בהנהגת ה"מזרחי" לא היו נכונים להסתפק בגישה הגנתית-פסיבית בענייני חינוך ודת, וחבצו מן התנועה לנקוט קו תקיף ואקטיבי במגמה להשפיע מרות הדת על הציונות בכללה.⁶⁵ גישת הרב ריינס איפשרה שיתוף-פעולה במסגרת ה"מזרחי" עם חוגים שבעצמם לא נמנו עם המחנה הדתי-אורתודוקסי, אולם אף הם התנגדו למעורבות ציונית בענייני חינוך ותרבות, שלא עלתה לדעתם בקנה אחד עם מטרות "הציונות המדינית הצרופה". הרב ריינס סבר שיש מקום לקבל אנשים שאינם שומרי מצוות ל"מזרחי", בתנאי שהפעילות הציבורית של התנועה והאגודות המסונפות לה תעמוד בהתאמה לעקרונות הדת. דעתו בעניין זה נתקבלה, ובתקנות ה"מזרחי" הראשונות נאמר כי "בהסתדרות שלנו נכנסים הציונים החרדים וכל הציונים המתונים המסכימים לפרטי שיטתנו."⁶⁶ ברוח גישתו של הרב ריינס הוא גם הסעיף השני, המצהיר כי

65. על חילוקי-הדיעות בשורות ה"מזרחי" ראה הרב פישמן (עורך), ספר המזרחי, (ירושלים תש"ו), עמ' צ"ג-צ"ה; משה כהן, "בדמומי ראשית", במישור, ג' (תש"ב), גיליון ק"ב (להלן: כהן, בדמומי ראשית), עמ' ג'; בת-יהודה, עמ' 83-84.

66. תקנות ה"מזרחי" יחד עם "הקול הקורא" וה"מילואים מראש ועד אגודת המזרחי" כלולים ב"מכתב" (חזור) הראשון מסדרת "ממורת" - מכתבים על דבר הציונות" (סידרה של כתיב תעמולה שהוצאו עלידי ה"מזרחי" ונתחברו בעיקרם על-ידי הרב ריינס).

"תעודות אגודתנו היא לקרב ולא לרחק, לבנות ולא לסתור, ועלינו ללכת בדרכי נועם ושלום, להיזהר בכבוד מתנגדינו ולהשכין שלום ואחוזה בקרב המפלגות השונות." סעיף זה, שמכוון היה במידה רבה כנגד טענות יריבי ה"מזרחי", שביקשו להציגו כ"גורם מפלג" בהסתדרות הציונית,⁶⁷ שיקף את המגמה של הרב ריינס להציג את תנועתו דווקא כגורם מלכד ומשכין שלום בציונות.⁶⁸

גישת הרב ריינס מוצאת את ביטויה גם בסעיף נוסף של התקנות, שבו נאמר כי "בהפרוגרמה שלנו אינן נכנסות כל עבודות ופעולות שאין להן יחס ישר אל הציונות, ואך כל אגודה במקומה יכולה לעסוק במוסדות כאלה, לפי תנאי המקום וברוח האורתודוקסיה."⁶⁹ דברים אלה אין בהם, עם זאת, משום עדות לניצחון ברור של "הגישה ההגנתית" או המתונה ב"מזרחי", שכן ב"קול הקורא" שבישר על כינון ה"מזרחי" ניתן ביטוי דווקא לגישה מרחיבה ו"אקטיביסטית" יותר בדבר אופיה של התנועה, מטרתיה והמניעים שהביאו להקמתה. כמו כן נאמר ב"קול הקורא" כי מטרת ה"מזרחי" היא "לאצול מרוח היהדות הנאמנה על הציונות בכללותה [...] לחזק ולהרחיב את רגש הדת בתחום הציונות." הודגש כמו כן כי בעוד שבענייני החומר של הציונות נכון ה"מזרחי" לשתף פעולה עם החוגים האחרים, הרי שהוא מתכוון לשמור על יחודו בענייני הרוח: "אנו מתכנסים כינוס מיוחד לעצמנו בכל הדברים המסורים ללב." ה"קול הקורא" גם הצהיר כי "אין אנתנו מוצאים מעוז אחר לאומתנו שחתקיים, ומבטח אחר לציון שתתכונן, בלתי אם במשמרת היהדות הנאמנה, בכל חוקפה ובכל טהרתה. על כן עלינו לשחר בקירבנו ובקרב בנינו את דעת גופי התורה ולהדריך את בנינו ברוח התורה."

ניתן לעמוד על הבדל ברור בין הגישה המוכעת ב"קול הקורא" לבין זו הבאה לידי ביטוי ב"תקנות המזרחי" וב"מילואים לקול הקורא". הבדל זה מקורו בכך שהתקנות וה"מילואים" נתחכרו עלידי הרב ריינס, ואילו ה"קול הקורא" נכתב על-ידי יעבץ. השתקפות שתי הגישות גם יחד במסמכי היסוד של ה"מזרחי" היתה מעין פשרה בין החוגים השונים, שנבדלו בגישתם לשאלת הגדרת המטרות ודרכי הפעולה של התנועה. כאן יש לציין שגישת הרב ריינס עצמו הושפעה במידה ניכרת מן המגמה להניח את דעתם של חוגים ב"מזרחי" שהרחיקו לכת הרבה יותר ממנו בהתנגדות לכל חריגה של

67. דוגמא לביקורת כזו כלפי ה"מזרחי", עיז לפני שהוכרו רשמית על כינונו, ראה מאמרו של "איש יהודי", המליץ, "יח באור א' תרס"ב.

68. מגמה זו באה לידי ביטוי מפורש בדברי הרב ריינס ב"מכתב" השני מסידרת "מזרחי".

69. סעיף ז' בתקנות ה"מזרחי".

התנועה מן הקו של "הציונות המדינית הצרופה". בתוכם היו חילוניים שהצטרפו ל"מזרחי" בשל מאבקו בתוכנית הקולטורה, וגם שומרי המצוות שבהם תפסו את ה"מזרחי" כתנועה ציונית-מדינית, ולא זוהקא כתנועה דתית. התנגדות חוגים אלה לקולטורה היתה פועל-יוצא מתיפסת הציונות המדינית שלהם, בעוד שתמיכת הרב ריינס באסכולה "המדינית" היתה מכוונת למנוע בכך כל אפשרות של סחירה וניגוד בין הציונות לבין הדת, כתוצאה ממעורבות ציונית בענייני רוח ותרבות.

בדומה ליעבץ, אף הרב ריינס היה מעוניין, לאמיתו של דבר, שיהיה בידו ה"מזרחי" "לאצול מרוח היהדות הנאמנה על הציונות", כנאמר ב"קול הקורא". אף-על-פי-כן הוא היה נכון להסתפק בפועל בהגדרת משימה "הגנתית" בלבד עבור ה"מזרחי". עמדתו בעניין זה הושפעה, כפי שצויין, מן הנכונות שלו להתחשב בעמדת "המדיניים" בתנועתו, ששללו בכל תוקף פעילות אקטיבית של ה"מזרחי" בנושאי דת וחינוך. הכרת הצורך בצירוף חילוניים ל"מזרחי" ובהתחשבות בדיעותיהם, היא עצמה נשתלבה בעמדתו המתונה של הרב ריינס בתחום הדתי. גם עמדה זו שיקפה את גישתו הפרגמטית, שהביאה אותו למסקנה כי בתנאים הנתונים, מאבק גלוי וישיר להשלטת הדת על הציונות, יהיה נזקו מרובה על תועלתו. פעילות כזו מצד ה"מזרחי" היתה עלולה לשמש אישור להאשמות יריבו במתנה הציוני, שהציגוהו כגורם פלגני ומעורר מחלוקת, בעוד הרב ריינס עצמו השתדל להציג את תנועתו כגורם מפשר ומשכין-שלום בציונות. חששו היה שגישה אקטיבית ומיליטנטית מצידו של ה"מזרחי" תלכד נגדו את החוגים החילוניים שבתנועה הציונית ותביא לפריצת "מלחמת תרבות" בתוכה.

הרב ריינס השתדל מאוד להימנע מ"מלחמת תרבות". מבחינה עקרונית נעוץ הדבר בתיפסת הציונות כראשיתו של תהליך "חזרה בתשובה", שיש לאפשר לו להתפתח בכוחות עצמו, תוך התגוננות בפני גורמים כ"בעלי הקולטורה", המבקשים לסלף את הציונות ולהשליט עליה את דיעותיהם המזיקות. הרב ריינס גם גרס שבתנאי המציאות הנתונים, אין אפשרות להשפיע על החילוניים אלא בדרכי נועם, ולא באמצעי כפיה ותוכחה. "ומי לא יידע כי בדברים כאלה, הנוגעים לחיזוק הדת, אין לבוא בעיותינו אלה בעקיפין על כל איש כי אם בדברי רצון ופיוסים."⁷⁰ הוא גם מביע את הסברה כי לאנשי ה"מזרחי" אפשרות להשפיע מרוח הדת על החילוניים על-ידי עצם השיתוף עמם והפעולה למענם. בעניין זה הוא כותב כי בשתי דרכים ניתן להחזיר בתשובה את אלה הנוהגים קלות-ראש בעניינים דתיים ומוסריים:

70. "מילואים לקול קורא מראש אגודת המזרחי".

על-ידי "כוח רשמי שבכפיה", או "על-ידי זה שהם מסורים אליהם וכגלל רוב טובה שהשפיעו עליהם בעניינים החומרים והטבעיים [...] יכולים לפעול עליהם ולהחזירם למוטב [...] כי הם יודעים כי רק טובתם ידרוש."⁷¹ הסיבה לכשלון מאמציהם של אלה שעסקו ב"הטבת המצב המוסרי" של העם היא שאין בידם כוח כפיה, ומצד שני גם "לא עשו דבר בעד הטבת מצבם החומרי של ישראל." לעומת זאת ה"מזרחי", הפועל למען עם ישראל וארצו, "לו יש תקווה גדולה שדבריו יהיו נשמעים."⁷²

מגמתו של הרב ריינס להימנע מ"מלחמת תרבות" בציונות קשורה במידה רבה גם במיעוט כוחם של הדתיים בתנועה זו, עובדה שהקשתה מאוד על סיכוייה לנחול הצלחה במאבק כזה, שהיה מקומם נגדם גם את המתונים שבין הציונים החילוניים. לנוכח כל זאת העדיף הרב ריינס לנקוט גישה מתונה ו"הגנתית" בתחום הדתי, שהיתה עשויה להקנות ל"מזרחי" תמיכה גם מחוץ לציבור שומרי-המצוות, ולאפשר את שיתוף-הפעולה עם "המדיניים" נגד היריב המשותף – "הפרקציה הדמוקרטית" וסכנת הקולטורה. שיתופם של חילוניים בתנועת ה"מזרחי" נתפס על-ידי הרב ריינס כתיוק תפקידו המלכד והמפשר של ה"מזרחי" בציונות, וכגורם למניעת מלחמת תרבות ולאיי הטבעת צביון חילוני על התנועה הציונית.

שיתופם של המדיניים ב"מזרחי" היווה עם זאת מוקד לחילוקי-דיעות חריפים בקרב התנועה. אומנם גם בלאו הכי נתגלו, כפי שצויין, הבדלי גישה בין מתונים מסוגו של הרב ריינס ו"אקטיביסטים" מסוגו של יעבץ; אולם הבדלים אלה היו בעיקרם בעלי אופי טקטי, שכן שני הצדדים יחסו את החשיבות הראשונה במעלה לשמירת הדת והגנה עליה ולחינוך לתורה ומצוות, ונחלקו רק בשאלת הדרכים ומסגרות הפעולה שיש להזדקק להם למטרות אלה. לפיכך היה מקום להסדרים של פשרה, שהיו מכוונים לשמור על אחדות התנועה למרות חילוקי-הדיעות בתוכה.

מציאותם של המדיניים ב"מזרחי" החריפה מאוד את הניגודים והקשתה על האפשרות ליישבם על בסיס מוסכם. שכן התנגדותם הנחרצת של הללו לפעילות ה"מזרחי" בנושאי דת וחינוך לא נבעה משיקולים טקטיים, אלא ביטאה גישה עקרונית. בכך הם נבדלו מן הרב ריינס, שהסתייגותו ממעורבות ישירה של ה"מזרחי" בענייני חינוך ותרבות לא היתה כה פסקנית, ונבעה בעיקר מן החשש שיהיה בכך כדי להחליש את עמדתו נגד

71. שני המאורות, עמ' 28.

72. שם, עמ' 29.

המעורבות של ההסתדרות הציונית בתחום החינוכי-תרבותי. מדיניות הרב ריינס שיקפה גם את הנכונות להיענות ללחצם של "המדיניים" כדי למנוע את פרישתם ממסגרת ה"מזרחי". הדבר הביא לתגובת-נגד חריפה מצידם של בעלי הגישה האקטיביסטית, שתמכו בתוקף בפעילות ה"מזרחי" בנושא החינוך הדתי. השפעת בעלי הגישה הזו הלכה וגברה ב"מזרחי" לאחר שנוסדה התנועה, ולראשונה בא הדבר לידי ביטוי בוועידה השנייה של ציוני רוסיה, שהתכנסה במינסק באלול תרס"ב.⁷³ בוועידה זו ניטש פולמוס חריף בין מצדדי עבודת-התרבות ומתנגדיה. לאחר משא-ומתן מאחורי הקלעים, עלה בידי ראשי המחנות היריבים, אחד-העם והרב ריינס, להגיע להסדר מוסכם של פשרה. ההסכם קבע כי יוקמו שני ועדי חינוך: ועד אחד ל"חינוך לאומי כללי", וועד שני ל"חינוך לאומי-דתי", כראשות הרב ריינס. בדרך זו קיבלה ועידת מינסק לראשונה את העיקרון של חלוקת מערכת החינוך הציונית לשתי מערכות-מישנה אוטונומיות – דתית וחילונית. עיקרון זה נתקבל לאחר מלחמת-העולם הראשונה כאבן-פינה להסדר שאלת הדת והחינוך בישוב היהודי בארץ-ישראל.

ניתן לייחס את תמיכת הרב ריינס בהסכם מינסק למגמתו לשמור ככל האפשר על האחדות והשלום במחנה הציוני, ולוא גם במחיר ויתורים ופשרות. מה גם שהחלטת מינסק התייחסה לפעילות בקרב יהודי רוסיה בלבד, ולא חייבה את ההנהגה הרשמית של התנועה הציונית בכללה. ואולם, כפי שעולה מדברי הרב ריינס עצמו, הרי במידה רבה הושפעה החלטתו להסכים לפשרת מינסק מלחצם של בעלי הגישה האקטיביסטית ב"מזרחי".⁷⁴ עמדת הרב ריינס בוועידת מינסק ביטאה איפוא היענות ללחצים חיצוניים ופנימיים גם יחד. פשרנות כלפי צד אחד עלולה היתה להביא להחרפת יחסים עם הצד שכנגד. פשרת מינסק עוררה את רוגזם של "המדיניים", שמחו בתוקף על נסיגת ה"מזרחי" מעמדת התנגדות תקיפה לכל מעורבות ציונית בענייני חינוך, והביעו מורת רוח מכוונתו לעסוק בעצמו בעניינים אלה, כפי שהשתמע מהחלטות מינסק.

המאבק בין "האקטיביסטים" ו"המדיניים" הגיע לשיאו בוועידה השנייה של ה"מזרחי", שהתכנסה בלידא בשנת תרס"ג.⁷⁵ הרב ריינס, שייצג עמדת-ביניים בין גישותיהם של המחנות היריבים, עמל לתווך ולפשר ביניהם כדי לשמור על אחדות התנועה ולהשכין שלום בתוכה. בהשפעתו נתקבלו

73. על ועידת מינסק ראה: מרדכי נוריק, ועידת ציוני רוסיה במינסק, ירושלים תשכ"ג.

74. ראה ספר הציונות הדתית, עמ' 354.

75. על ועידת לידא ראה שם, עמ' 353–359.

החלטות פשרה שקבעו: "א. בפרוגרמה של ה"מזרחי" אינן נכנסות כל עבודות ופעולות אחרות שאין להן יחס ישר לציונות המעשית." אך "על האגודות [המקומיות של ה"מזרחי"] [...] לעסוק בעבודת הרוח על-פי דתנו ותורתנו הקדושה," ועל מרכז התנועה לעוררן לכך: "ב. דבר אין לוועד החינוכי שנבחר באסיפת מינסק ולהמזרחי. הוועד החינוכי הוא מוסד העומד בפני עצמו, ואחריות מעשיו חלה רק עליו בלבד, וכל הבאים לדבר על דבר החינוך יפנו ישר לוועד הזה ולא למזרחי."⁷⁶

החלטות ועידת לידא יצגו על-פי עדות הרב ריינס עצמו "דיעה ממוצעת", דהיינו, עמדת פשרה בין שתי הגישות המנוגדות בשאלת הגדרת אופיו, מטרותיו ודרכו פעולתו של ה"מזרחי". כדרכן של הרבה פשרות, היא לא הניחה את דעתם של שני הצדדים היריבים ולא החזירה את האחוז והשלום לתנועה. ביחוד נתקלו החלטות הוועידה בביקורת קשה מצד "המדיניים" ותומכיהם שמחוץ לשורות ה"מזרחי". הללו טענו שתוצאותיה של ועידת לידא מסמנות נסיגה מן הקו של "הציונות המדינית הצרופה", ומבטאות את המגמה של הפיכת ה"מזרחי" לתנועה שענייני הדת עומדים בראש מעייניה, ומי שאינם שומרי-מצוות מובהקים יתקשו למצוא בה את מקומם.⁷⁷

למרות מגמתן הפשרנית של החלטות ועידת לידא, אכן סימנו תוצאות הוועידה את התגברות הגישה האקטיביסטית ב"מזרחי". נוסח ההחלטות נתכוון אומנם להניח את דעת "המדיניים" על-ידי הפקעת הפעילות החינוכית-דתית מתחום האחריות של הנהגת ה"מזרחי" הרשמית, אולם, בעוד שתקנות ה"מזרחי" הראשונות, שנתקבלו בוועידת וילנא, רק התירו לאגודות המקומיות לעסוק בחינוך דתי ובהפצת תורה, הרי שהחלטות לידא הטילו את הפעילות החינוכית-תורנית כחובה על האגודות, וקבעו כי על מרכז ה"מזרחי" לעודדן ולהמריצן לכך.

משקלה הגובר של הגישה האקטיביסטית ב"מזרחי" נשתקף לא רק בהחלטותיה של ועידת לידא, אלא עוד יותר בדיוני הוועידה, שבה הביעו רבים מן הדוברים את הדיעה שהפעולה למען הדת והחינוך התורני חייבת לתפוס מקום מרכזי בתנועה. התחזקות הגישה האקטיביסטית ב"מזרחי" הביאה לאותה תוצאה שהרב ריינס ביקש להימנע ממנה על-ידי גישתו המתונה והפשרנית. הללו שדעתם לא היתה נוחה מן ההתפתחויות ב"מזרחי" פרשו מתנועה זו והקימו מפלגה של "ציונים מדיניים", שנתארגנה סמוך

76. נוסח ההחלטות על-פי אידלברג.

77. ראה כתבתו של ציטראן, "אחרי הקונגרס", המליץ, ז' בתשרי תרס"ד, והתגובה עליה מצד ה"מזרחי": "מכתב לענות", שם, י"ג בתשרי תרס"ד.

לכינוסו של הקונגרס השישי, כחצי שנה לאחר ועידת לידא. בדיוני הכנס של הציונים המדיניים נאמר כי "עלינו להתנגד לשתי הפרקציות [הדמוקרטית וה"מזרחי"] החפצות [...] להראות על התנאים שתבורר לה הציונות... בניגוד לכך סבורה "הציונות המדינית" שאין לעסוק כלל בשאלת הגדרת צביונה האידיאי של התנועה הציונית או החברה היהודית, ויש לרכז את כל המאמצים בהשגת ארץ לעם־ישראל, שבה בלבד הפתרון לבעיות העם היהודי.⁷⁸

למרות הפילוג, נתגבשה בקונגרס השישי חזית משותפת של מרבית נציגי ה"מזרחי" וה"מדיניים", שנתלכדו לתמיכה בהצעת אוגנדה. אולם "המדיניים" לא חזרו ל"מזרחי", שנעשה בעקבות זאת לתנועה פוליטית בעלת צביון דתי מובהק. פרישת "המדיניים" חיזקה מאוד את הגישה האקטיביסטית ב"מזרחי", והדבר בא לידי ביטוי מובהק בדיוניה והחלטותיה של ועידת התנועה העולמית שהתכנסה בפרשבורג באלול תרס"ד.⁷⁹ במצע ה"מזרחי" שנתקבל בוועידה נאמר כי "המזרחי רואה תעודת עם ישראל ותנאי קיומו בקיום התורה והדת, בשמירת המצוות, ובשאיפתו לשוב לארץ־ישראל, והוא מגן בתוך ההסתדרות הכללית של הציונים על דעותיו והשקפותיו, ועומד ברשות עצמו במטרותיו והשקפותיו המיוחדות לו." כן הוטל על ה"מזרחי" "להשתדל להוציא דעותיו ושיטותיו [...] אל הפועל", וזאת באמצעות "תעמולה נאותה, והשפעת ספרות טובה וחינוך בני הנעורים על־פי רוחו."⁸⁰ החלטות ועידת פרשבורג משקפות את כשלון גישתו המתונה והפשרנית של הרב ריינס. הדבר השפיע על ההחלטה שנתקבלה בוועידה, להעביר את מרכזה של תנועת ה"מזרחי" מלידא, מקום מושבו של הרב ריינס, לפראנקפורט ע"נ מיין שבגרמניה, שהיתה מבצרם של החוגים האקטיביסטיים ב"מזרחי". ההחלטה נתקבלה בהיעדרו של הרב ריינס, וכשחזר לדיוני הוועידה, הוא הביע את התנגדותו החריפה לכך. בעקבות זאת הוחלט ש"ועד המזרחי" בפראנקפורט יניח לסניף המרכז בלידא לנהל את פעילות התנועה במדינות מערב ומרכז אירופה.⁸¹ אולם בעקבות ועידת פרשבורג אכן הועתקה נקודת־הכובד של תנועת ה"מזרחי" מלידא לפראנקפורט, שממנה נוהלו למעשה ענייני התנועה. ועידת פרשבורג הביאה לפיחות רב, אם כי לא מוחלט, בכוחו הפוליטי האפקטיבי של הרב ריינס, שהוסיף אומנם לשאת

78. ראה המליץ, תרס"ה, גליון 100 (דברי פסמינק).

79. על ועידת פרשבורג ראה ספר הציונות הדתית, עמ' 366–370: אידלברג, עמ' קפ"ו–קפ"ח.

80. נוסח ההחלטות מצוטט בספר הציונות הדתית, עמ' 368.

81. ראה ספר הציונות הדתית, עמ' 370.

בתואר של נשיא ה"מזרחי", אולם ההנהגה המעשית הועברה במידה רבה לוועדה המנהל בפראנקפורט, שבראשו עמד הרב נחמיה נובל.⁸² במאמרו על ה"מזרחי" בגרמניה כתב פנחס רוזנבליט, כי ההחלטה להעביר את הנהגת ה"מזרחי" לפראנקפורט שיקפה את המגמה להעמיד לתנועה מנהיגים בעלי ניסיון וכושר ארגוני שאותם ניתן היה למצוא על-פי הידיעה המקובלת, בעיקר בקרב יהדות גרמניה.⁸³ ברם, העברת המרכז לגרמניה היתה נעוצה במידה רבה גם בהתחזקות הקו התקיף והאקטיבי ב"מזרחי", קו שהיתה לו תמיכה רבה במיוחד בגרמניה. משה כהן כתב בזכרונותיו כי החוגים האקטיביסטיים ב"מזרחי", שבראשם עמד זאב יעבץ, ביקרו קשות את לשכת ה"מזרחי" בלידא, והם שהביאו להעברת ההנהגה לוועד ה"מזרחי" בפראנקפורט, שחבריו היו תמימי-דעים עם יעבץ ותומכיו.⁸⁴ כהן מסביר את המיפנה שחל ב"מזרחי" בהגברת השפעתם של בני הישיבות ותומכיהם ש"לא יכלו להסתפק בציונות פושרת" ודרשו "פוליטיקה חרדית" יותר. לדעתו נעוץ הדבר גם בתגובה על פעולות החרדים האנטי-ציוניים שהתרכזו ב"לשכת קובנא" ושהאשימו את ה"מזרחי" בהזנחת ענייני הדת ובהפקרתם למען הציונות.⁸⁵

העברתה של הנהגת ה"מזרחי" לגרמניה, כמו גם המיפנה האידיאולוגי-מדיני שחל בתנועה, שיקפו במידה רבה את התמורות הגדולות שנתחוללו בהרכבם של תומכי ה"מזרחי". כשהוקם ה"מזרחי" בשנת 1902, נתרכזה התמיכה בו בעיקר בקרב הציונים שכרוסיה. אולם מאז הקונגרס השישי החלה להסתמן ירידה גדולה בכוחו של ה"מזרחי" ברוסיה, וניכרה עליה במשקלה של התנועה במערב-אירופה, וביחוד בגרמניה.⁸⁶ ניתן לייחס התפתחות זו להתנגדות רבים מחברי ה"מזרחי" ברוסיה לעמדתו בשאלת

82. לפי קליוונר "הרב ריינס נבחר מפני הכביד לנשיא, אך הכוונה היתה כי ה"ר" למעשה יהיה נובל" (שם, שם). אולם הרב מאיר בראילן מצוין בזכרונותיו כי גם בהיות מרכז ה"מזרחי" למעשה בפראנקפורט, הוסיף הרב ריינס לפעול ילהשפיע כמנהיגה הרוחני של התנועה (ראה מאיר בראילן, מילווין עד ירושלים, כרך ב', תל-אביב תשל"א, [להלן: בראילן] עמ' 385). פנחס רוזנבליט מיסר כי הדיונים וההכרעות של הנהגת ה"מזרחי" התנהלו "תוך קשר הדוק עם הרב ריינס", שנהג להשתתף בישיבות של מרכז התנועה בגרמניה. (ראה פנחס רוזנבליט, "לדרכה של תנועת המזרחי בגרמניה", ספר הציונית הדתית, כרך ב' [להלן: ריונבליט], עמ' 327).

83. ראה אידלברג, עמ' קפ"ח.

84. כהן, בדמומי ראשית, עמ' ג'.

85. שם, עמ' ב'.

86. ראה כתבתו של "אחד הצירים" על דייני הקונגרס העשירי, הצפירה, גיליון המוקדש

אוגנדה, שנתמכה בתוקף על-ידי רובם המכריע של הציונים־דתיים במערב־אירופה. הדבר מוסבר גם בתנאים הפוליטיים ששררו ברוסיה והקשו על פעולות ה"מזרחי" בארץ זו.⁸⁷

בהשפעת ההתפתחויות שחלו ב"מזרחי" נתרבו והחריפו החיכוכים בשאלות דת בקרב התנועה הציונית. הנהגת ה"מזרחי" שבגרמניה הרבתה לשגרר להנהלה הציונית מכתבי מחאה נגד מעשים שהיה בהם משום פגיעה בדת – במוסדות הציוניים, וביחוד בתחומי של הישוב היהודי בארץ־ישראל. מדיניות ה"מזרחי" בתקופה זו הושפעה משינויי ההנהגה שחלו בשורותיו, אולם היתה קשורה גם בהתפתחויות שהיו כרוכות בהחמרת המצב הדתי בארץ, עקב עלייתם של ציונים סוציאליסטיים רבים בעלי השקפות חילוניות מיליטנטיות במסגרת העלייה השנייה, וביחוד עקב הקמתם של מוסדות חינוך ציוניים בעלי צביון חילוני מובהק, כגימנסיה "הרצליה". ההתפתחויות הללו הניעו אף את הרב ריינס בכסלו תרס"ד לשגרר מכתב לרב קוק, שכיהן כרב של יפו והמושבות, ובו בקשה לקבלת מידע על המצב הדתי במושבות, שכן יש המתלוננים על כך "ודורשים את עצת המזרחיים לעמוד בפרץ ולגדור גדו".⁸⁸ כשנה לאחר מכן שוב שיגר הרב ריינס מכתב לרב קוק, ובו תלונות על החינוך החילוני בארץ ועל הנהלת פיק"א, שסגרה "בחזק יד את בתי תלמוד התורה אשר פתחו אחינו החרדים לדבר ה'".⁸⁹

עולה מן הנאמר, שעם כל המתונות שאיפיינה את הרב ריינס, הוא לא נמנע מביקורת על גילויים שליליים מבחינה דתית בתנועה הציונית. דוגמא נוספת לכך היא מכתב ששלח לוועד־הפועל הציוני שבווינה, שבו מתה נמרצות על חילול שבת בלשכת הקונגרס שבמערכת העיתון הציוני "די ולט". במכתבו מגנה הרב ריינס את "הדבר המכוער הזה, לחלל שבת בשם ציון ולשם ישראל" והוא מזהיר: "אנחנו לא נחשה ולא נשקוט. נרים קולנו כשופר ונרעיש את העולם הציוני".⁹⁰ מן המכתב משתמע אף איום בפרישה מן ההסתדרות הציונית: "היהודים הנאמנים לא יוכלו לקחת חלק בתנועה אשר

לקונגרס העשירי, ט"ו–כ"ב באב תרע"א, עמ' 29. לפי הדו"ח של יו"ר ועדת ה"מזרחי" בפראנקפורט בשנת 1911, ריב חברי התנועה כאותה התקופה התגוררו בגרמניה. העברי, י"ז באדר תרע"א, עמ' 360.

87. הסבר זה הועלה על-ידי יו"ר ה"מזרחי" בפראנקפורט (ראה שם, שם). ראה גם מרוזני אליאב, דוד וולפסון, האיש וזמנו: התנועה הציונית בשנים 1905–1914, ירושלים תשל"ז, עמ' 174, 203, 205, 273, 280.

88. המכתב, מכ"א בכסלו תרס"ד, נתפרסם בסניני ל"א (תשי"ב), עמ' קצ"ח–קצ"ט.

89. שם, עמ' ר'–ר"א.

90. המכתב נמצא באצ"מ Z1 427.

ראשיה יחללו את קדשיו באופן אשר כזה." אולם משהגיעו הדברים לידי מבחן מעשי, נשאר הרב ריינס נאמן לגישתו המתונה והפרגמטית שאיפיינה אותו בדרך-כלל, והעדיף לשמור על אחדות התנועה הציונית גם כשזו קיבלה החלטה שנגדה את עמדתו בנושא בעל חשיבות ראשונה במעלה.

שאלת הקולטורה, שהייתה סלע-מחלוקת בתנועה הציונית מאז הקמתה, הגיעה לידי הכרעה בשנת 1911, משנתקבלה בקונגרס העשירי החלטה המטילה על ההסתדרות הציונית לכוונן ולקיים מערכת חינוך עברית-לאומית בארץ-ישראל.⁹¹ החלטת הקונגרס הביאה למשבר חמור בשורות ה"מזרחי". מנהיגי התנועה היו מאוחדים בהתנגדותם הנמרצת להחלטה שנתקבלה, אולם נחלקו בדיעותיהם בשאלת התגובה עליה. מרבית הנציגים ממרכז-אירופה (גרמניה ושווייץ) היו תקיפים בדעתם שלא יתכן להוסיף ולהשתתף בתנועה הנוטלת על עצמה את האחריות להפצת תרבות וחינוך חילוניים. מסקנתם היתה שיש לפרוש מן ההסתדרות הציונית ולהכריז על ה"מזרחי" כתנועה עצמאית, בעלת אידיאולוגיה דתית-לאומית. כנגד זאת תמך הרוכ המכריע של הנציגים ממזרח-אירופה, ובראשם הרב ריינס, בהישארות ה"מזרחי" בהסתדרות הציונית, תוך כדי ניהול מאבק בתוכה למען עמדותיו בנושאי חינוך ותרבות, כבנושאים אחרים מן התחום הדתי. בוועידת ה"מזרחי" שנכתסה בברלין ב"ז' אלול תרע"א הועלתה הצעה של לשכת ה"מזרחי" בפראנקפורט להחליט על פרישה מן ההסתדרות הציונית וכינון הסתדרות דתית נפרדת, אשר תוסיף לפעול "מתוך נאמנות לפרוגרמה הבזילאית". ואולם בהצבעה המכרעת דחתה הוועידה את הצעת הלשכה, וברוב של 22 נגד 12 נתקבלה ההחלטה להישאר בתנועה הציונית.⁹²

בעקבות ההחלטה פרשו מן ה"מזרחי" חלק ניכר ממנהיגיו שבגרמניה. מרבית הפורשים הצטרפו ל"אגודת ישראל", שהוקמה בקאטוביץ בשנת 1912, ומהם שמילאו תפקיד חשוב בכינונה והנהגתה של תנועה זו. במידה רבה ניתן להציג את ההתפתחות ב"מזרחי" בעקבות החלטת הקונגרס העשירי כמעין חזרה לקו המתון והפרגמטי של הרב ריינס, שחייב להתחשב בתנאי המציאות ולעשות את כל המאמצים לשמירת אחדותה של התנועה הציונית, ולוא גם במחיר של ויתורים ופשרות בנושאים מרכזיים. הרב ריינס עצמו נימק את ההישארות בהסתדרות הציונית למרות החלטת הקונגרס

91. על דיוני הקונגרס העשירי בשאלת החינוך, ראה רייניץ. ראה גם כתבות, העברי, כ"ז באב תרע"א: העולם, אלול תרע"א.

92. ראה העברי, כ"ז באיילול, תרע"א, עמ' 430; רוזנבליס, עמ' 325; בתייהודה, עמ' 164-162.

העשירי, בשילוב של שיקולים עקרוניים ופרגמטיים. מבחינה עקרונית נימק את ההישארות בחשיבות הרבה שיש לייחס לשיתוף ואחדות בין כל חוגי העם. טיעון זה התקשר עם תפיסתו את הציונות כמסגרת משותפת לכל הגוונים והפלגים בעם היהודי, המבטאת ומחזקת בעצם קיומה את אחדותו וליכודו של העם. הרב ריינס ציין ששמירת האחדות והכלליות של התנועה הציונית היתה מלכתחילה מטרתו העיקרית של ה"מזרחי", שביקש לעשות את הציונות ל"דבר השווה לכל נפש בישראל". לכך היה מכוון אף המאבק כנגד הקולטורה, "כדי שלא תכריח זו את החלק האחד או השני של העם להינזר מן הציונות."⁹³

קבלת ההחלטה בזכות הקולטורה, למרות מאבקו העיקש של ה"מזרחי" נגדה, מוסברת על-ידי הרב ריינס בשני גורמים עיקריים: ראשית, חלה ירידה בכוחו של ה"מזרחי", שמספר חבריו קטן והשפעתם נצטמצמה. שנית, גברה בתנועה הציונית ההכרה בצורך להרחיב את תחום הפעולה שלה, כאמצעי לפתרון או להקלת המשבר שנגרם לתנועה עקב הכשלונות שנחלה במישור הפעילות הדיפלומטית, שבו התרכזו מנהיגיה. מדבריו הרב ריינס משתמע שאותו גורם שהיווה מניע עיקרי להקמת ה"מזרחי" ולמאבקו הנמרץ כנגד הקולטורה – יש בו כדי לחייב, משנשתנו תנאי המציאות, את הישארות ה"מזרחי" בתוך התנועה הציונית, למרות ההחלטה בזכות הקולטורה. כל עוד ניתן היה לפעול ביעילות כנגד תוכנית הקולטורה, תרם מאבקו של ה"מזרחי" בנושא זה לשמירת האחדות והכלליות של התנועה הציונית. אולם משהוכרר כי למרות מאמצי ה"מזרחי" נתגבש רוב מכריע התומך בקולטורה בכל חוקף, הרי בתנאים אלה דווקא המשך המאבק הבלתי-מתפשר בתוכנית זו הוא שעלול להביא לפילוג בציונות, וכך לפגוע קשות בשאיפה לאחדות לאומית, שה"מזרחי" הוא נושא דגלה.

הרב ריינס נימק את ההישארות בהסתדרות הציונית גם בשיקולים פרגמטיים. הוא הצביע על "התקנות הרבות" שתיקן ה"מזרחי" בנוגע לשמירת שבת וחינוך דתי, ומדבריו משתמע החשש לפגיעה בתקנות אלה כתוצאה מפרישה מן ההסתדרות הציונית: כן מובעת בדבריו התקווה להישגים נוספים בתחום הדתי הודות להמשך ההשתתפות בתנועה הציונית. הרב ריינס אף העלה את האפשרות כי למרות החלטות הקונגרס העשירי, לא תגיע תוכנית הקולטורה לכלל מימוש. הוא הביע את הדיעה שאם יעלה בידי ה"מזרחי" להגדיל את מספר חבריו בקונגרסים הבאים, "תרד שוב הקולטורה מעל הפרק". דיעה זו ניתן לקשרה עם טיעונם של מתנגדי הפרישה, המובא

93. הרב ריינס, "בירור דברים", העברי, י"ד בתשרי תרע"ב, עמ' 439.

אף הוא על-ידי הרב ריינס, "כי אין המלחמה כנגד הקולטורה יכולה להיות בלתי אם בתוך גבולי הציונות פנימה ולא מחוצה לה."⁹⁴ לעמדה כזו ניתן ביטוי גם בהודעה הרשמית של הנהגת ה"מזרחי" שנתפרסמה בעקבות הקונגרס העשירי ובהחלטותיה של ועידת התנועה. ההודעה ביקשה להדגיש שההישארות בהסתדרות הציונית לא תביא ל"קיפול הדגל" של ה"מזרחי", אלא דווקא תסייע לו להיערך לניהול מאבק נמרץ למען עקרונותיו בתחומם של התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ. על ה"מזרחי" מוטלת המשימה "להישאר בתוך ההסתדרות הציונית ולהגן ביתר שאת וביתר עוז על שמירת הדת בארץ-ישראל [...] ורק אז אם ישאר המזרחי בתוך ההסתדרות הציונית, יוכל לבצר את רוח היהדות בארץ-ישראל."⁹⁴ כפי העולה מן הדברים שהובאו לעיל, הוסיפה הנהגת ה"מזרחי" גם לאחר הקונגרס העשירי לדגול בקו תקיף ואקטיביסטי בענייני דת, וגישה זו התקבלה במידה רבה אף על-ידי הרב ריינס, שכפי שראינו, גילה גם קודם לכן נטייה לסגת מן "הקו ההגנתי" המוכהק שבו תמך בתחילה. מצד שני, סיגל לעצמו ה"מזרחי", בעקבות הקונגרס העשירי, את האסטרטגיה שבה דגל הרב ריינס מלכתחילה, של "מאבק מכפנים", גם כשהדבר מחייב נכונות לוויתורים ופשרות.⁹⁵

בעוד שתפיסת הציונות הפרגמטית של הרב ריינס נדחקה במחנה ה"מזרחי" מפניה של התפיסה המשיחית נוסח הרב קוק, הרי האסטרטגיה של ה"מאבק מכפנים" מוסיפה לאפיין עד היום את הציונות הדתית.

94. ההודעה נתפרסמה בהעבר, כ"ב כאלול תרע"א, עמ' 431.

95. לפי הרב מאיר כרמיאל, חילוקי הדעות ב"מזרחי" בשאלת היחס להסתדרות הציונית וניהול המאבקים הדתיים בתוכה אי מחיצה לה, היו נעוצים בהכדלי הגישה בין "מזרחי" ו"מערב" ביהדות הדתית בסוגיית היחס לחברה היהודית הכללית (ראה כרמיאל, עמ' 385-387). נכונות מרכזית נציגי ה"מזרחי" בגרמניה יהונגריה לפריש מן ההסתדרות הציונית כשל המחלוקת בשאלת הקולטורה נבעה, לפי דיעה זו, מ"גישות ההתבדלות" המסורתיות של היהודים התרדים במדינות אלה, שבהן נהגה שיטת ה"קהילות הנפרדות". כנגד זאת התבססה עמדת הנציגים ממזרח-אירופה על מסורת השיתוף הקהילתי שהיתה נהוגה במדינותיהם. לפי זה משקפת ההכרעה ב"מזרחי" למען האסטרטגיה של ה"מאבק מכפנים" את העליה מחדש של הגורם המזרח-אירופי בתנועה זו. אף-על-פי-כן ראוי לציין שחילוקי-הדעות כשאלת הפרישה מן ההסתדרות הציונית רחוקים היו לתפוף בצירה מלאה לקווי הפרדה הגיאוגרפית שבין "מזרחי" ו"מערב", וההכרעה נתקבלה במידה רבה בהשפעת תנאי המציאות, שהקשו על הציונים הדתיים להתארגן לפעולה נפרדת מחוץ להסתדרות הציונית. אולם משנתקבלה ההכרעה למען אסטרטגיה של "מאבק מכפנים" ושיטה זו נתבססה והוכיחה את יעילותה, היא הפכה למסורת מיושרת במחנה הציוני-דתי.